

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ՄԵԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մաս առաջին: Սմենովելիական խարխափումներից մինչև
ստալինյան հալածանքներ*

Բանալի բառեր – սմենովելիականություն, Ն. Ուստր-
յալով, ՆԷՊ, Հ. Քաջագունի, Հայկական հարց, վերափոխում,
ազգային թեքում, ՀՅԴ, Խ. Մուղղուսի, Ա. Ղազարյան,
խորհրդամետ դիրքորոշում, հաշվեհարդար:

Մուտք

Հովհաննես Քաջագունին Հայոց Նոր պատմության առեղծվածային դեմքերից մեկն է, որի կյանքի ու գործունեության մասին գրված հուշերում ու վկայություններում դժվար է գտնել նրա անցած բարդ ճանապարհի տարբեր հանգրվաններում դրսևորված հակասական պահվածքի և անգամ՝ դատապարտելի քայլերի բացատրությունը:

Հայ քաղաքական մտքի տարեգրության մեջ Հովհաննես Քաջագունու անունը երբեմն նույնացվել է ոչ թե Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետի՝ ավելի քան պարտավորեցնող իրողության, այլ 1923-ին Բոլխարեստում հրատարակած «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի»¹ գրքույկի հետ, որը բոլշևիկյան քարոզչամեթոդային կողմից կատարված «այլ ևս»² հավելումի միջոցով 70 տարի շարունակ օգտագործվում էր իբրև հակադաշնակցականության յուրօրինակ «Մանիֆեստ»:

Պատմության բեկումնային պահերին անգամ ամենահամոզված քաղաքական գործիչների մոտ նկատվող հուսալքության ու տատանումների դեպքերը փոքր թիվ չեն կազմում համաշխարհային պրակտիկայում և Հայոց պատմությունն այդ առումով ամենևին էլ բացառություն չէ: Ուստի մեր օրերի պատմագիտության խնդիրը ոչ թե նման իրողությունների վրա

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 14.10.2016:

1 Տե՛ս Քաջագունի Յ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի, Պուրբէշ, 1923:

2 Քաջագունի Հովհ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1923:

քաղաքական կապիտալ կուտակած քարոզիչների փաստարկների կրկնությունն է, այլ տարբեր պատճառներով խարխալումների մեջ հայտնված պատմական անհատների պահվածքը հասկանալու և բացատրելու ունակությունը: Հասկացման տեսությունը՝ հերմենևտիկան, մեզ ընձեռում է նման հնարավորություն, ուստի օգտվելով նրա մեթոդաբանական մոտեցումներից՝ ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում 1920-ական թթ. հայ իրականության մեջ ևս դրսևորված՝ խորհրդային վարչակարգի հետ հաշտվելու և համակերպվելու ընդհանուր մտայնության թակարդն ընկած Հովհ. Քաջազնունու (նաև մի քանի այլ գործիչների)՝ սմենովեխական խարխալումների պատմությունը: Սույն հրապարակման **երկրորդ մասում**, իբրև հարցի շարունակություն, պատրաստվում ենք տպագրել 1937-ի ձերբակալությունից առաջ և հետո Քաջազնունու դեմ խորհրդային չեկայի հավաքած նյութերը, նրա հարցաքննության, գնդակահարության դատապարտվելու, տանջալից մահվան և ապա քաղաքական արդարացման վերաբերյալ փաստաթղթերը, որոնք նոր-նոր են միայն բացվել ուսումնասիրողների համար:

1. Եղև է արդյոք «հայկական սմենովեխականություն»

Հայաստանի խորհրդայնացումից, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից ու հատկապես Հայկական հարցի փակուղի մոնելուց հետո, հուսալքման հոռետեսական տրամադրություններ առաջացան հայ ազատական, մասամբ նաև՝ դաշնակցական մտավորականության առանձին ներկայացուցիչների մոտ: Հայտնվելով օտար ափերում՝ նրանք սկսեցին մտածել հետագա քաղաքական հեռանկարի, իրենց անելիքների, խորհրդային վարչակարգի հետ «լեզու գտնելու», երկրի տնտեսական ու մշակութային վերաշինությանը այս կամ այլ կերպ մասնակցելու մասին: Ուստի բոլշևիզմի հետ հաշտվելու և համակերպվելու՝ ռուս վտարանդիական շրջանակներին բնորոշ սմենովեխական գաղափարախոսությունն իր արտահայտությունը գտավ նաև արտասահմանում հայտնված հայ մտավորականության մեջ և հայտնվեցին այդ մտայնության հայ հետևորդներ:

Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո ռուս վտարանդիական մտավորականության շրջանում առաջ եկած և բոլշևիկների կողմից «Սմենովեխականություն» («Сменовеховство») բնորոշված հոսանքը որոշակի ազդեցություն է ունեցել նաև հայ իրականության վրա: Հասկացությունը ծագում էր մի խումբ ռուս-վտարանդիական գործիչների՝ Ն. Ուստրյալովի, Յու. Կյուլչնիկովի, Ա. Բորբիշևի-Պուշկինի և ուրիշների կողմից 1921 թ. ամռանը Պրահայում լույս ընծայած «Смена вех» («Ուղենիշերի փոփոխություն») ժողովածուի անվանումից: Ռուսաստանում Նոր տնտեսական քաղաքականությամբ (ՆԷՊ) պայմանավորված քաղաքական նոր իրողությունների լույսի տակ նրանք կոչ էին անում բոլշևիկներից պարտված մտավորականությանը համագործակցել խորհրդային իշխանությունների հետ, մասնակցություն ունենալ երկրի վերաշինության գործին՝ միաժամանակ հույս փայփայելով, որ ժամանակի ընթացքում բոլշևիկյան ծայրահեղական գաղափարախոսությունն ու քաղաքականությունը կփոխվի, խորհրդային պետությունը կբարեշրջվի, և ի վերջո՝ ազատական, ժողովրդավարական

գաղափարները կհաղթանակեն:

Ռուս վտարանդիական այդ հոսանքը դեմ էր «սպիտակ» վտարանդիների արմատական (վրանգեյան)³ թևի գործելակերպին, որոնք փորձում էին զինված պայքարի միջոցով տապալել խորհրդային վարչակարգը: Ուստի մինչև 1920-ական թթ. կեսերը կոմկուսը փորձում էր սմենովելյականների հանդեպ վարել քիչ թե շատ հանդուրժողական քաղաքականություն: Բայց 1920-ական թթ. վերջից, այսպես կոչված՝ ամբողջ ճակատով սոցիալիզմի հարձակման կուրսի պայմաններում երկրում տարվող մեղմ քաղաքականությունը ևս կտրուկ փոխվեց: Փաստերը ցույց են տալիս որ ձիշտ նույն քաղաքականությունը իր երկու փուլով՝ հանդուրժողական և ապա՝ հարձակողական, գործադրվել է նաև Խորհրդային Հայաստանում:

1920-ական թթ. կեսերին սմենովելյական համարվող գործիչների մի մասին անգամ թույլատրվեց վերադառնալ և աշխատել հայրենիքում: Խորհրդային երկիր վերադարձան Ա. Տոլստոյը, Ե. Տառլեն, Մ. Շահինյանը, Վ. Բոգոռազ-Տանը և ուրիշներ⁴: Հայրենիք վերադարձավ նաև սմենովելյականության հիմնադիր ու գաղափարախոս, փիլիսոփա **Նիկոլայ Ուստրյալովը**: Սակայն 1930-ական թթ. հարյուր հազարավոր այլ մտավորականների ու գործիչների նման, Ն. Ուստրյալովը ևս դարձավ քաղաքական բռնաճնշումների զոհ: Նա մեղադրվեց լրտեսության, հակահեղափոխական ու հակախորհրդային քարոզչության մեջ և ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիայի վճռով 1937 թ. սեպտեմբերին գնդակահարվեց:

Հարց է ծագում. արդյո՞ք ձիշտ նույն ճակատագրին արժանացած Հ Քաջագնունուն և մյուս հայ գործիչներին բնորոշ՝ բոլշևիկների հանդեպ համաձայնողական-հաշտվողական վերաբերմունքը ընդօրինակված էր ռուսականի իրականությունից, թե՞ ուներ նաև տեղական սոցիալական և գաղափարական նախադրյալներ ու առանձնահատկություններ: Մեր կարծիքով՝ այդ հոսանքը հայ իրականության մեջ նույնպես մտավորականության առանձին ներկայացուցիչների անխուսափելի արձագանքն էր ստեղծված իրավիճակին: Ինչպես ռուսական «սպիտակ» շարժումը, այնպես էլ ՀՅԴ-ն, իշխանության համար պայքարում պարտվել էին, առանձին գործիչների մոտ առաջացել էին անկումային տրամադրություններ, ոմանք կարծում էին, որ պետք է հարմարվել ու հաշտվել իրականության հետ:

Բայց իբրև տեղական առանձնահատկություն՝ հայ սմենովելյականության ներկայացուցիչների մոտ, ի տարբերություն ռուսականի, ի հայտ եկավ ընդգծված **ազգային թեքում**: Քանզի անկումային տրամադրությունների տեսակետից հայկական սմենովելյականության վրա, անպայման իրենց ազդեցությունն ունեցան Հայկական հարցի փակուղի մտնելու իրողության ծնունդ՝ հակաարևմտյան տրամադրությունները: Հիասթափված Արևմուտքի տերությունների մեծապետական, շահամոլ քաղաքականությունից և ի հակակշիռ դրա՝ բոլշևիզմը և խորհրդային պետությունը դիտելով որպես նոր ուժ՝ նրանք սկսեցին մտածել, որ համագործակցելով փոքր, հարստա-

3 Խոսքը ռուս վտարանդի գեներալ, բարոն Պ. Վրանգելի մասին է, որը համոզմունքով լինելով միապետական, կարծում էր, որ պետք է շարունակել զինված պայքարը՝ Ռուսաստանը բոլշևիկներից ազատագրելու համար:

4 Стів Советская историческая энциклопедия, т. 13, М., 1971, с. 75.

հարված ժողովուրդների ազատագրության մասին խոսող խորհրդային-բոլշևիկյան հզորացող պետության հետ՝ միգուցե հնարավոր է նրա օգնությամբ լուծել Հայկական հարցը: Այդ մտայնության ներկայացուցիչները դատում էին հետևյալ կերպ. եթե ՀՅ Դաշնակցությունը՝ իբրև քավության նոխսագ, հեռանա ասպարեզից, միգուցե՝ համագործակցելով բոլշևիկների կուսակցության հետ՝ հնարավոր լինի ժամանակի ընթացքում լուծել հայկական հողերի հարցը: Ցավոք, նման պատրանք են ունեցել ոչ միայն ռամկավարները կամ՝ հնչակյանները, այլև՝ սմենովեյսկական որակումը ստացած ՀՅԴ առանձին գործիչներ՝ Հ. Քաջագունին, Ա. Ղազարյանը և ուրիշներ:

Իբրև մեկ այլ յուրահատկություն՝ հարկ է նշել, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բացի ՀՅ Դաշնակցությունից՝ հայ ազգային գրեթե բոլոր կուսակցությունները լոյալ վերաբերմունք են դրսևորել և պատրաստակամություն են հայտնել համագործակցելու խորհրդային պետության հետ: Խոսքը վերաբերում է դրսի ու հատկապես ներսի Ս. Դ. Հնչակին, Հայ ռամկավարներին (ՌԱԿ), Հայ Ս. Դ. մենշևիկներին, այսպես կոչված՝ Ինտերնացիոնալիստ ձախ դաշնակցականներին, սպեցիֆիկներին և այլն: Ուստի՝ ՀՍԽՀ հասարակական-քաղաքական և գաղափարական կյանքում առանցքային նշանակություն ունեցած ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի 1928 թ. նոյեմբերյան պլենումում Հայիեդկոմի նախկին նախագահ Ս. Կասյանը համոզմունք էր հայտնում, որ հայ սմենովեյսկականության հիմնական մոտիվը ռուսական օրիենտացիան է⁵: Այլ խոսքով՝ հայ սմենովեյսկականների քաղաքական կողմնորոշումը եղել է անվերապահորեն **ռուսական**: Բայց դա չէր նշանակում անպայման՝ **խորհրդային**: Օրինակ՝ Հայ ռամկավարները դրսևորել են անաքող ռուսական կողմնորոշում, սակայն լինելով ազատական ու ժողովրդավարական արժեքների կրողներ՝ դեմ էին խորհրդային վարչակարգին: Ի դեպ, խորհրդամետ դիրքորոշում է ունեցել նաև Անդրանիկը: Խորհրդային Հայաստանի և նրա բոլշևիկյան ղեկավարության մասին Անդրանիկի ունեցած համոզմունքներն ընդհանուր գծերով համապատասխանում էին գաղութահայության մեջ գործող Ս. Դ. Հնչակի և ՌԱԿ-ի, ինչպես նաև նոր առաջացող կոմունիստական խմբերի տեսակետներին: Ջորավարը Պողոս Նուբարի շնորհիվ ավելի կապված էր ՌԱԿ-ին: Նա չէր կիսում ՀՅԴ-ի՝ խորհրդային կարգերի և բոլշևիզմի մասին ունեցած պատկերացումները⁶: Ուստի Անդրանիկի հեղինակությունը և վերը նշված կուսակցությունների ողջ հոսանքը իբրև քաղաքական զենք օգտագործվում էր ՀՅԴ դեմ պայքարում:

Հայտնի է նաև, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, հանգամանքների թելադրանքով, սոցիալիստական ուղղվածության կուսակցությունների ներկայացուցիչները անհատական կամ խմբակային ձևով պատրաստակամություն են հայտնել հրաժարվել իրենց կուսակցություններից և զանգվածաբար մտել են կոմկուսի շարքերը: Բայց հետագայում հենց միայն նախկինում այլ կուսակցության պատկանելու համար արդեն 1930-

5 Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և Խորհրդային իշխանությունը, (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), խմբագիր և կազմող Վ. Դազախեցյան, Եր., 1999, էջ 236:

6 Տե՛ս Միսնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Եր., 1996, էջ 748-749:

ական թթ. նրանք պիտի ենթարկվեին քաղաքական բռնաճնշումների: Այդ կուսակցությունների ներկայացուցիչները, ի տարբերություն ամենովե-
խական կոչվածների, ամենևին էլ ակնկալիք չեն ունեցել, թե, համագոր-
ծակցելով բոլշևիկների ու խորհրդային պետության հետ, իբր՝ դրանով
կնպաստեն խորհրդային պետության **վերափոխմանը**: Նրանք նման
խնդիր չեն դրել իրենց առջև: Ավելին՝ սոցիալիզմին նվիրվելու ու ծառա-
յելու տեսակետից հնչակյանների գործելակերպը էապես չի տարբերվել
բոլշևիկյանից: Տարբերությունը նրանում էր, որ իբրև ազգային կուսակ-
ցություն՝ հնչակյանները շարունակել են հետամուտ լինել Հայկական
հարցի լուծմանը, անգամ հույսեր են կապել Կոմինտերնի ու համաշխար-
հային հեղափոխության հաղթանակի հետ⁷:

Ինչ վերաբերում էր ՀՅԴ-ին, ապա նա խորհրդային իշխանության դեմ
զինված առձակատման ռազմավարություն չի որդեգրել և նրա հակամար-
տությունն արտահայտվել է քաղաքական-գաղափարական դաշտում: Դրա-
նում կարելի է համոզվել Փետրվարյան ապստամբությունից հետո՝ 1920-
ական թթ. և հետագա տարիներին նրա խորհրդաժողովների ու ընդհանուր
ժողովների պաշտոնական որոշումների քննությունից: ՀՅԴ արտասահման-
յան մարմինների Վիեննայի (1923 թ. ապրիլ-մայիս) արտակարգ խորհրդա-
ժողովը խորհրդային իշխանության հանդեպ վարվելիք քաղաքականության
հարցում որոշում է՝ մնալով «ընդդիմադիր պոլշևիկեան ամբողջատիրո-
թեան և անոր մեթոտներուն», ՀՅ Դաշնակցությունը «...Հայաստանի համայ-
նավար վարչաձևը տապալելու նպատակաւ բռնամիջոցներու և զէնքի պիտի
չդիմի: Ընդհակառակն, Դաշնակցութիւնը ամէն կերպով պիտի աջակցի
Երկրի վերաշինութեան գործին»⁸: Անգամ խորհրդային պատմականակցա-
կան գրականության մեջ բացահայտ հակախորհրդայինի ու հակառուսի
որակում ստացած դաշնակցական գործիչ Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես
Չիլինգարյան) «Հայրենիք» թերթի խմբագրականում գրում էր. «մենք բա-
ցարձակապէս **հակառակ** ենք ապստամբական որևէ շարժման Հայաստանի
մէջ ներկայ խորհրդային ռեժիմի դէմ, **որքան ատեն որ միջազգային քա-
ղաքական պայմանները մեր երկրի շուրջը հիմնական ու մեզի համար
նպաստաւոր փոփոխութեան սը ենթարկուած չեն** (ընդգծումները բնա-
գրին են- Ա. Հ.) »⁹:

Բացի Բուխարեստի 1921 թ. ապրիլի և Վիեննայի 1923 թ. ապրիլ-մայիսի
հայտնի խորհրդաժողովներից՝ խորհրդային իշխանության հանդեպ լոյալ
կեցվածք որդեգրելու որոշում էր կայացրել ՀՅԴ Ամերիկայի շրջանակի
1924 թ. պատգամավորական ժողովը: Նրանում շեշտվել էր, որ «Մեր ազ-
գային գերագոյն շահերն ու իդեալները իրականացնել կարենալու համար
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարտաւոր է մնալ լոյալ **ընդդիմադիր** (ընդգծումը
որոշմանն է - Ա. Հ.) իր նախկին դիրքին մէջ հանդեպ խորհրդային **կառա-
վարության** (նույնը- Ա. Հ.), շարունակելով միաժամանակ բոլոր տրա-
մադրելի միջոցներով նպաստել Հայաստանի վերաշինութեան, հայ ժո-

7 Տե՛ս Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցութեան 1887-1962, խմբագիր՝ Կիտուր Ա., հատ. Ա, էջ 521-522, հատ. Բ, էջ 182-187:

8 **Տասնապետեան Հ.**, Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև Ժ. Ընդհ. ժողով (1890- 1924), Աթէնք, 1988, էջ 165-166:

9 «Հայրենիք», Պոսթրն, 2 մարտի 1923 թ.:

ղովրդի ազգահավաքման, տնտեսական զարգացման և ազգային-կուլտուրական առաջադիմության գործին»¹⁰: Ինքնին հասկանալի է, որ վերը բերված վավերագիր նյութը վկայում է ՀՅԴ պաշտոնական դիրքորոշման մասին, ինչը որևէ աղերս չունի «սմենովեխականություն» կոչված երևույթի հետ:

Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ստեղծված ոչ ապահով վիճակը ինքնին պայմանավորում էր հայ քաղաքական կուսակցությունների առավել հանդուրժողական ու լոյալ վերաբերմունքը խորհրդային պետության ու կոմունիստական կուսակցության հանդեպ: ՀՅԴ-ն դեմ էր բոլշևիկյան վարչակարգին, բայց ոչ Ռուսաստանին ու ռուս ժողովրդին: Հայ քաղաքական կուսակցություններից, թերևս, միայն ՀՅԴ-ն, չընդունելով բոլշևիկյան վարչակարգը, սկզբունքային ու տևական գաղափարական պայքար մղեց ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը և կոմունիստական մենիշխանության ավարտը:

Դրա հետ մեկտեղ՝ ռուսական սմենովեխականությանը նմանվող մտայնությունը այսպես թե այնպես դրսևորվեց դաշնակցական առանձին անհատների մոտ, որոնք կարծում էին, որ պետք է հաշտվել բոլշևիկների հետ, օժանդակել խորհրդային պետությանը, անգամ հեռանալ քաղաքական ասպարեզից՝ հույս ունենալով, որ այդ վարչակարգը բարիք կբերի Հայաստանին ու հայ ժողովրդին և ի վերջո կլուծի հայկական հողերի հարցը: ՀՅԴ գործիչների շարքում նման մտայնության ամենատիպական ներկայացուցիչը համարվում է **Հովհաննես Քաջազունին**՝ շնորհիվ իր հանրահայտ գրքույկի¹¹:

2. Հովհաննես Քաջազունու դիրքորոշման անսպասելի փոփոխությունը

Երբ ծանոթանում ենք Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադիրներից մեկի՝ Հովհ. Քաջազունու ցնցող վերնագրով գրքույկին, առաջին հայացքից թվում է, թե լուրջ ձգնաժամ էր տիրում Դաշնակցության շարքերում, որովհետև դրանով բարձրացվում էր երեք տասնամյակից ավելի բեղուն գործունեություն ծավալած, հայ քաղաքական կյանքն ու միտքը հիմնականում իր ուսերին տարած, Առաջին Հանրապետությունը կերտած կուսակցության գործունեության դադարեցման հարցը: Բայց երբ իրերի վիճակը քննում ենք ըստ էության, ապա տեսնում ենք, որ ներկուսակցական ձգնաժամի խնդիր չկար: Դա կուսակցության մի քանի գործիչների, այդ թվում՝ Հ. Քաջազունու սուբյեկտիվ արձագանքն էր նոր իրավիճակին՝ փոփոխված կացությանը:

Դժվար է միանշանակ բացատրություն տալ Քաջազունու հայացքների կտրուկ փոփոխության պատճառներին: Դա միգուցե կարելի է բացատրել 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունից հետո նրա հուսալքումով, անկայուն հոգեվիճակով կամ էլ խորհրդային երկրում որդեգրված ՆԷՊ-ի

¹⁰ «Հայրենիք», Պոսթրն, 8 հուլիսի 1924 թ.:

¹¹ Տե՛ս **Քաջազունի Յ.**, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի, Պուրբէշ, 1923:

քաղաքականությամբ: Վերջինս սմենովելիական մտայնության ոգով երկրի ազատականացման ու ժողովրդավարացման հույս էր ներշնչում: Հնարավոր է, որ Հ. Քաջազունու դիրքորոշման փոփոխության վրա ազդեցություն են գործել միաժամանակ և՛ հուսալքությունը, և՛ ՆԷՊ-ով պայմանավորված նոր հանգամանքները և՛ անձնական հարցը լուծելու՝ ընտանիքի վերամիավորմանը հասնելու ցանկությունը: Վերջին հանգամանքը հաստատում են հոր ողբերգական մահից հետո Հ. Քաջազունու դստեր՝ Մարգո Քաջազունու կատարած անկեղծ խոստովանությունները: Հ. Քաջազունու ընտանիքի մտերիմ բարեկամ, նշանավոր պատմաբան Դերենիկ Մուրադյանի վկայությամբ՝ 1950 թվականին իրենց տանը տեղի ունեցած գրույցի ժամանակ Մարգո Քաջազունին անկեղծորեն խոստովանել է, որ իր հայրը «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի» գրքույկը գրել է զուտ անձնական շարժառիթներով՝ հայրենիք վերադառնալու, ընտանիքի հետ վերամիավորվելու և իր սիրած գործով՝ ճարտարապետի աշխատանքով զբաղվելու համար, ուստի՝ «Հ. Քաջազունու գիրքը յուրատեսակ անցաթուղթ-քոթուց է եղել Հայաստան գալու համար»¹²:

Իսկապես, մինչև իր գրքույկի շարադրանքը Հ. Քաջազունին ունեցել է խորհրդային վարչակարգի հետ համակերպվելու և համագործակցելու սմենովելիական տրամադրություններ, սակայն, դրանք հիմնավորել է ՀՅԴ-ի հետագա գոյության անհրաժեշտության դիրքերից: Այսինքն՝ նա նոր խնդիրներ է դրել կուսակցության առաջ, աշխատել է նրա գործունեությունը տանել որոշակի ուղղությամբ և ոչ թե հիմնավորել անելիքի կատարյալ բացակայությունը: Վերջին իրողությունը բնորոշ էր ոչ թե սմենովելիական հովերով տարված՝ Հ. Քաջազունու և Ա. Ղազարյանի նման դաշնակցականներին, այլ ՀՅԴ «ինքնալիկվիդացման» մարմաջով տառապող հայ բուլշևիկներին:

Որպես ասվածի ապացույց նշենք, որ Հ. Քաջազունին 1922 թ. ՀՅԴ Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթի մայիսի վերջի և հունիսի սկզբի 6 համարներում տպագրել էր տվել իր «Ինչ պետք է ըլլա մեր ուղին» խորագրով հոդվածաշարը: Թերթի խմբագիրը, համաձայն չլինելով նրանում ՀՀ անդրանիկ վարչապետի առաջ քաշած շատ տեսադրություններին, այնուամենայնիվ, չէր առարկել, որ հոդվածաշարը հրապարակվի բաց քննարկման համար: Այստեղ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ստեղծված իրադրության պայմաններում Հ. Քաջազունին պետականաշինության գործում Դաշնակցության մասնակցության երկու հնարավոր տարբերակ էր մատնանշում: Առաջին՝ ՆԷՊ-ի քաղաքականության պայմաններում բուլշևիկյան կուսակցությունը աստիճանաբար կիրաժարվի նախկին ուղղափառությունից, կսահմանափակի բռնի մեթոդները, այլախոհ կուսակցությունների գործունեության համար կապահովի որոշ ազատություններ: Նման պայմաններում Դաշնակցությունը պետք է հանդես գա իբրև քաղաքական ընդդիմություն և փորձի բուլշևիզմի դեմ պայքարել օրինական միջոցներով: Երկրորդ՝ Հ. Քաջազունին հնարավոր էր համարում, որ բուլշևիկները գնան ավելի հեռու՝ ընդդիմության հետ կազմելու քաղա-

12 Դերենիկ Մուրադյան, Հովհաննես Քաջազունու ողբերգությունը. հիշողություններ և խոհեր, «Երկիր» , ՀՅԴ Հայաստանի Գերագույն մարմնի պաշտոնաթերթ , 2006, 3 մարտի N 8 (1878) , էջ 11:

քական կոալիցիա: Այս դեպքում, ըստ նրա, Դաշնակցությունը՝ իբրև Հայաստանում ամենակազմակերպված քաղաքական ուժ, պատրաստ պետք է լինի բոլշևիկների հետ կոալիցիային՝ վերցնելով պատասխանատվության իր բաժինը: Ավելին, Հ. Քաջազունին չէր բացառում նաև **երրորդ տարբերակը**. այն է՝ դեպքերի բերումով «Դաշնակցությունը նորից կոչված լինի ղեկավարող դեր ստանձնելու»¹³:

Ինչպես տեսնում ենք այս հոդվածաշարում, Քաջազունին խորհրդային վարչակարգի պայմաններում **որոշակի տեղ ու դեր էր հատկացնում Դաշնակցությանը**՝ օրինական ընդդիմությունից, մինչև ղեկավար դերակատարության վերստանձնում: Սակայն Հ. Քաջազունու կողմից ներկայացված հնարավոր տարբերակների, արտահայտած մտքերի ու դատողությունների մեջ դժվարանում ենք իրատեսական որևէ բան նկատել: Ով քիչ թե շատ ծանոթ էր բոլշևիզմի գաղափարախոսությանը, նրա մենիշխանական ձգտումներին, ծայրահեղական գործելակերպին, ծրագրային հավակնություններին, կարող էր առանց վարանելու չհամաձայնել այս անգամ տեսաբանի դերակատարություն ստանձնած նախկին վարչապետի դատողություններին: Նշված հոդվածաշարում արտահայտված մտքերից էականն այն էր, որ Հ. Քաջազունին ընդունում էր խորհրդայնացած Հայաստանում Դաշնակցության կշռելի դերակատարության հնարավորությունը, մի բան, որը դրանից ամիսներ անց՝ 1923 թ. մարտին, չենք տեսնի Բուխարեստում նրա գրած զեկուցագիր-գրքույկում: Այստեղ Հ. Քաջազունին **քաղաքական կտրուկ շրջադարձ է կատարել**:

Սակայն «Ի՛նչ պետք է ըլլա մեր ուղին» հոդվածաշարում, ուշադրություն են գրավում Քաջազունու առաջ քաշած մի քանի տեսադրույթներ, որոնք իրենց հետագա զարգացումը ստացան նրա գրքույկում: Նա իրավացիորեն հիմնավորում էր այն գաղափարը, որ Հայաստանը գյուղացիական, մանր սեփականատիրական երկիր է և դեռ պատրաստ չէ ընկերվարական կարգերի համար: Ինչպես նկատում ենք, Հայաստանի տնտեսական վերաշինության ճանապարհին մանրապրանքային տնտեսության զարգացման առումով Քաջազունու մատնանշած հեռանկարը համահունչ էր խորհրդային երկրում գործադրվող ՆԷՊ-ի քաղաքականությանը: Ավելի կոնկրետ՝ Հայաստանի վերաշինության ճանապարհին նա դեմ էր արտահայտվում հողերի համայնացման (կոլեկտիվացման) ծրագրին: Դրա փոխարեն, իրավացիորեն, Հայաստանի համար ընդունելի էր համարում անհատական (ֆերմերային) տնտեսության զարգացումը:

Ուշագրավ է, որ Հ. Քաջազունու տնտեսական ոլորտին վերաբերող այս մտքերին անդրադարձել է ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի այն ժամանակվա քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանը: Վերջինս գտնում էր, որ անհատական, մանր ապրանքային տնտեսության վերականգնման ու զարգացման իր առաջարկներով Հ. Քաջազունին փաստորեն հանդես է գալիս «Կապիտալիզմի ռեստավրացիայի պահանջով»¹⁴: Հայաստանի տնտեսական զարգացման հեռանկարի հարցերում հենց այս մոտեցումները նկատի ունենալով՝ Աշոտ

13 «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 30 մայիսի, 1922 թ.:

14 **Հովհաննիսյան Ա.**, Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը, «Նորք», Եր., 1923, գիրք 3, ապրիլ- սեպտեմբեր, էջ 171:

Հովհաննիսյանը Քաջագնունուն նմանեցնում էր ռուս սմենովեխականներին:

Հավատարիմ էսէռների, նաև Դաշնակցության ագրարային ծրագրին, որն ինչպես հայտնի է, 1917-ին իր նպատակների համար օգտագործեց Վ. Լենինը, սկզբում Հ. Քաջագնունին կարծում էր, որ հողը պետք է տրվի գյուղացուն մշտական օգտագործման, բայց ոչ որպես սեփականություն: Ցավոք, Առաջին Հանրապետությանը բաժին ընկած ծանր իրավիճակի, ժամանակի տղության, թշնամական շրջափակման, մշտական պատերազմների և այլ պատճառներով հնարավոր չեղավ կյանքի կոչել հողերի սոցիալիզացիայի էստոնադաշնակցական ծրագիրը: Սակայն բոլշևիկների հետ գործակցելու համար հետագայում ՀՀ առաջին վարչապետ Քաջագնունին նրանց հետ կոմպրոմիսի դաշտ էր փնտրում: Նա կարծում էր, որ Դաշնակցությունը պետք է հրաժարվի իր տնտեսական որոշ պլատֆորմներից, օրինակ՝ առաջարկում էր գնալ հողերի պետականացմանը կամ ազգայնացմանը, ինչն ինչպես հայտնի է՝ բոլշևիկյան ծրագրային դրույթներից էր¹⁵: Չնայած սկզբունքի տեսակետից Քաջագնունու համար անընդունելի էր նման քաղաքական ու տնտեսական համակարգը, բայց ստեղծված քաղաքական կացությունը, ըստ նրա, թելադրում էր գործակցել բոլշևիկների հետ, մինչև որ հետագա վիճակը պարզվի:

Հ. Քաջագնունին իր «Ինչ պետք է ըլլա մեր ուղին» հոդվածաշարի 6-րդ՝ ավարտական հոդվածում հարցադրում էր անում՝ ՀՅԴ-ն պետք է արդյոք կրկին իր ձեռքը վերցնի Հայաստանի պետական ղեկը, թե՞ թողնի ասպարեզը ուրիշներին: Եվ դրան պատասխանում էր հետևյալ կերպ. «Անշուշտ, լավ կլիներ, եթե հայ իրականության մեջ գոյություն ունենար Դաշնակցությունից ավելի կարող և ավելի ձեռնահաս քաղաքական կազմակերպություն: Դժբախտաբար այդպիսի կազմակերպված ուժ չկա ասպարեզում և դարձյալ Դաշնակցությունն է, որ պիտի ձգնի անել իր լավագույնը»¹⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ նախկին վարչապետը «Ճակատամարտ»-ի հոդվածաշարում փորձել էր ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանի և ՀՅ Դաշնակցության հետագա հարաբերությունների, այդ թվում՝ համագործակցության հնարավոր տարբերակները: Բայց ինչպես արդեն ասվեց, ամիսներ անց նա արձանագրում է քաղաքական կտրուկ կերպարանափոխություն և պնդում, որ Դաշնակցությունը սպառել է իրեն, պետք է հեռանա ասպարեզից և ղեկը հանձնի բոլշևիկներին: Պահի քաղաքական նպատակահարմարության (կոնյունկտուրայի) ազդեցությամբ Հ. Քաջագնունին այն ժամանակվա շատ գործիչների ու մտածողների նման՝ որոշակի ակնկալիք է ունեցել գորեղացող Խորհրդային Ռուսաստանից: «Հայաստան, կարդում ենք նրա գրքույկում, պետք ունի բոլշևիկներին, որովհետև պետք ունի Ռուսաստանին», քանզի «մեր երկրի դժբաղդ աշխարհագրական դիրքը կապում է մեր ձեռներն ու ոտները»: «Այսօր Ռուսաստանի բարեացակամութիւնն ու պաշտպանութիւնը ունենալու համար, Հայաստան ինքը խորհրդային պիտի լինի: Ուրիշ ելք չկա՝ ես գոնէ չեմ

15 Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 3 հունիսի, 1922 թ.:

16 «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 4 հունիսի, 1922 թ.:

տեսնում»¹⁷: Այս հիմնավորմամբ, քաղաքական-գաղափարական կտրուկ նահանջ կատարելով, նա գտնում էր, որ «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, ո՛չ ներկայում, ո՛չ ապագայում. նա վերջ պիտի դնի իր գոյությանը»¹⁸: **Նախկին վարչապետի ասածից ստացվում է, որ մի քանի ամսվա ընթացքում Հայաստանում փաստորեն հայտնվել էր Դաշնակցությանը փոխարինող համարժեք քաղաքական ուժ...**

Ավելին, Հ. Քաջազունին կարծում էր, որ եթե հայ բոլշևիկների գլխավոր ախտյան ՀՅԴ-ն հեռանա քաղաքական ասպարեզից, ապա խորհրդային պետությունը խաղաղ և հանգիստ պայմաններում կիրագործի երկրի տնտեսական վերաշինությունը և աստիճանաբար կլուծի նաև Հայ Դատը: Մեկ այլ տեղ նա ակնարկում էր՝ «Հասկանանք. հայ բոլշևիկները մեր ժառանգներն են, որ շարունակելու են - ու արդեն շարունակում են - մեր գործը»¹⁹: Մտավորապես այսպիսին էր Հ. Քաջազունու սմենովելյական պատկերացումների հիմնական իմաստը, որոնց արանքում նրա կատարած տարօրինակ ցատկը՝ բոլշևիկների հետ ՀՅԴ համագործակցության անհրաժեշտությունից դեպի ՀՅԴ անելիքի բացակայության մասին հայտնի թեզը, որևէ քաղաքական կամ գաղափարական պատճառաբանություն չունեի, ինչը գալիս է հաստատելու հետագայում նրա դստեր կատարած խոստովանության իսկությունը: **Հայրենիք վերադառնալու և ընտանիքին միանալու համար նրան անհրաժեշտ էր «քաղաքական անցաթուղթ», ինչը ՀՅԴ «ինքնալիկվիդացման» 1923 թ. բեմականացումը նախապատրաստող հայ բոլշևիկների համար կարող էր լինել միայն «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի» տեսադրույթը:**

3. Հ. Քաջազունու նոր դիրքորոշման քննադատները

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ ՀՀ նախկին վարչապետ Հ. Քաջազունին՝ իբրև անհատ դաշնակցական, ՀՅԴ արտասահմանյան մարմինների Վիեննայի (1923 թ. ապրիլ-մայիս) խորհրդաժողովին ներկայացրեց մի ընդարձակ զեկուցագիր, որում, ինչպես արդեն ասվեց, զարգացնում էր այն միտքը, թե ՀՅԴ-ն պետք է ինքնալուծարման որոշում կայացնի, որովհետև նրա համար այլևս անելիք չի մնացել հայ կյանքում: Սակայն ինչպես նշում է ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Արշակ Ջամայանը, խորհրդաժողովը Քաջազունու առաջարկը մերժեց միաձայնությամբ, քանզի կոնֆերանսի անդամները «անլուրջ մի բան համարեցին, որ մինչև անգամ ավելորդ նկատեցին նրա քննությունն ըստ էության»²⁰:

Վիեննայի խորհրդաժողովից հետո Քաջազունին հեռացավ Դաշնակցության շարքերից և հրատարակության ներկայացրեց իր զեկուցում-գրքույկը «Հ.Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի» խորագրով: Ի դեպ, ՀՅԴ ղեկավար մարմինները ոչ մի անգամ խոչընդոտ չեն հարուցել գրքույկի

17 Քաջազունի Յ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի, Բուքրեշ, 1923, էջ 77:

18 Նույն տեղում, էջ 89:

19 Քաջազունի Հովհ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Եր., 1994, էջ 58-59:

20 Ջամայան Ա., Յ. Քաջազունին և Դաշնակցությունը, տես «Հայրենիք», հունվար 1924, (Բ տարի), N 3, էջ 48:

հրատարակմանը, մինչդեռ սովորաբար հակառակն է լինում այլ կուսակցությունների պարագայում: Նույն թվականին գրքույկը հրատարակվեց չորս տարբեր քաղաքներում՝ Բուխարեստում, Վիեննայում, Ալեքսանդրիայում և Թիֆլիսում: Հետագայում գրքույկն ունեցավ այլ վերահրատարակություններ, այդ թվում հետխորհրդային շրջանում երկու անգամ Երևանում: Սա վկայում է Դաշնակցության մահը բաղձալի համարող հակառակորդ քաղաքական ուժերի, էլ չենք խոսում՝ օտար թշնամական կուսակցությունների հետաքրքրության մասին՝ այդ գրքույկի վերնագրի և նրանում արտահայտված ոչ ստանդարտ մտքերի հանդեպ: Նման արտասովոր վերնագրով գրքույկի լույս ընծայումը «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթը համարեց ցնցող լուր և ի արձագանք դրա՝ տպագրվեց «Հովհ. Քաջազնունու կարապի երգը» հոդվածը²¹: Քաջազնունու սույն գրքույկը գալիս էր ջուր լցնելու Դաշնակցությունը լուծարելու և քաղաքական ասպարեզից հեռացնելու բոլշևիկյան քաղաքականության ջրաղացին: Եվ պատահական չէր, որ 1923 թ. նոյեմբերին Երևանում հրավիրված Հայաստանի «նախկին դաշնակցականների» համագումարում թևավոր խոսք էր դարձել «Դաշնակցությունը անելիք չունի» արտահայտությունը:

Բնականաբար, ՀՅԴ գործիչների մեծագույն մասը, դեմ լինելով Քաջազնունու արտահայտած մտքերին, դրանց հակադարձեցին պատասխան աշխատություններով՝ ցույց տալով, որ ՀՅԴ դեռ անելիք ունի: Քաջազնունուն առաջիններից մեկը պատասխանեց Ս. Վրացյանը՝ «Խարխափումներ» աշխատությամբ²²: Ս. Վրացյանը անհամաձայնություն էր արտահայտում Դաշնակցության գործունեությանը տրված գնահատականներին ու եզրահանգումներին, փաստերի շարադրման միակողմանիությանը, անգամ մատնանշում փաստական անճշտություններ:

Գրեթե համանման փաստարկումներով Հ. Քաջազնունու գրքույկին հակադարձեց նաև Վահան Նավասարդյանը: Քաջազնունու երկարամյա գաղափարակից գործընկերը ցավով արձանագրում էր, որ նախկինում հղկված մտքի ու հստակ գրչի տեր Քաջազնունուն այս անգամ ցավալիորեն դավաճանել է միտքը²³: Վ. Նավասարդյանը ևս համոզմունք էր հայտնում, որ գրքույկը գրված է «Ժամանակաշրջանի թարմ հույզերի և քաղաքական որոշակի նկատառումների ազդեցության տակ»²⁴:

Տպագրված գրքույկի տաք հետքերով, առանձին աշխատությամբ ու ավելի խիստ տոնայությամբ Քաջազնունուն պատասխանեց ՀՅԴ մեկ այլ գործիչ՝ Ռուբեն Դարբինյանը: Իրավագետ, տեսաբան և հրապարակախոս Ռ. Դարբինյանը կշտամբում էր Հ. Քաջազնունուն այն բանի համար, որ նա, ՀՅԴ շնորհիվ դառնալով ՀՀ անդրանիկ վարչապետ, այսօր հանկարծ հեռանում է Դաշնակցությունից²⁵: Ռ. Դարբինյանի մեկնաբանությամբ՝ «Յ. Քաջազնունին սակայն իր դասալքութեանը կ'ուզէ **գաղափարական** (ընդգծումը - Ռ. Դ.) բնոյթ տալ, և, մինակ չմնալու համար, ուրիշներն ալ դա-

21 «Խորհրդային Հայաստան», 11 նոյեմբերի, 1923 թ.:

22 Վրացեան Ս., Խարխափումներ, Պոսթըն, 1924:

23 Տե՛ս Նավասարդեան Վ., Հ. Յ. Դաշնակցության անելիքը (մտքեր և հուշեր), Գահիրե, 1924, էջ 8:

24 Նույն տեղում, էջ 163:

25 Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, 1923, էջ 9:

սալքութեան մղել»²⁶: Ռ. Դարբինյանը Հ. Քաջազնունուն բնութագրում էր որպես «անուղղելի կոմունիստ», ինչպես որ հենց ինքը՝ Քաջազնունին է խոստովանել²⁷:

Ավելի ուշ սփյուռքահայ մեկ այլ հեղինակ Ս. Բարսեղյանը Հ. Քաջազնունու գիրքը համարել է այն ժամանակվա քաղաքական կտրուկ դեպքերի ազդեցության արգասիք: Ըստ հրապարակագիր Ս. Բարսեղյանի՝ «Այն գրված է հորդ զգացումներով, զուրկ է տրամաբանական հաջորդականությունից և պատմական վավերագրերից»²⁸: Կարելի է համաձայնել, որ գրքուկը իրոք գրված է զգացումների ու հույզերի տպավորության տակ, սակայն տեղին չէ պատմական վավերագրերի բացակայության մասին ակնարկը, քանզի պետք է հաշվի առնել, որ գրքուկը գրված է քաղաքական շարժառիթներով:

Մեր կարծիքով՝ Հ. Քաջազնունու գիրքը Դաշնակցության 1914–1923 թթ բռուն ու հագեցած գործունեության վերագնահատման փորձ է, որին էլ հաջորդել են նրա վիճահարույց գնահատականներն ու եզրահանգումները: Պատմական շատ իրադարձությունների վերաբերյալ Հ. Քաջազնունու դատողությունների մեծ մասը կառուցված է ենթադրությունների վրա: Այդ մասին հենց ինքն է խոստովանում²⁹: Այս կապակցությամբ կարելի բավարարվել՝ մեջտեղ բերելով մի երկու փաստ: Օրինակ՝ բոլշևիկների համակրանքը շահելու համար Քաջազնունին, ըստ էության, ժխտում է խորհրդաթուրքական գործակցության փաստը³⁰: Մինչդեռ հայտնի է, որ սկսած 1920 թ. օգոստոս ամսից, այդ գործակցությունը դրսևորվել է ցամաքով ու ծովով Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցուցաբերված օգնության տեսքով՝ զենքով, զինամթերքով, ոսկով և այլն, որի վերաբերյալ հրապարակի վրա կան մեծաքանակ նյութեր ու գրականություն³¹: Հ. Քաջազնունին հավանաբար ծանոթ չի եղել Մ. Քեմալի 1920 թ. ապրիլի 26-ին Վ. Լենինին ուղղված նամակի բովանդակությանը կամ Արևելքի ժողովուրդների 1920 թ. Բաքվի համագումարի արդյունքում ստեղծված «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհրդի» նախագահության ընդունած սեպտեմբերի 17-ի որոշմանը, որով թուրքական և ռուսական զորքերի առաջ խնդիր էր դրվում Հայաստանի վրա համատեղ հարձակվելու միջոցով տապալել իր «սեփական ժողովրդին հարստահարող դաշնակների լուծը» և «հաստատել խորհրդային իշխանություն»³²: Քննադատության չի դիմանում նաև գրքուկի հեղինակի այն պնդումը, թե «Ալեքսանդրօպոլի

26 Նույն տեղում, էջ 7:

27 Նույն տեղում, էջ 9:

28 **Բարսեղյան Ս.**, Ինչպե՞ս կը գրեն մեր նորագոյն պատմությունը, Պ. Այրէս, 1948, էջ 10:

29 Տե՛ս **Քաջազնունի Հովհ.**, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Եր., 1994, էջ 34:

30 Տե՛ս **Քաջազնունի Հովհ.**, նշվ. աշխ., Եր., 1994, էջ 34–35:

31 Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 2, М., 1958, с. 725, (приложения), т. 3, М., 1959, с. 675, **Хейфец А. Н.**, Советская дипломатия и народы Востока, 1921–1927 гг., М., 1966, с. 187, **Զոհրաբյան Է. Ա.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Եր. 1979, էջ 46, **Զոհրաբյան Է. Ա.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, Պատմության մութ ծալքերը կամ՝ եղել է արդյոք թուրք-բոլշևիկյան գործարք. «Հայություն», Եր., 1–10 հուլիսի 1993 թ., N 9 (27) և այլն:

32 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Եր., 2000, էջ 284–286, նույնը՝ **Զոհրաբյան Է. Ա.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 153–154:

պայմանագիրը (ոչինչ որ հեղինակը պայմանագրի կնքման օրը սխալմամբ նշում է իր ասելով՝ «դեկտեմբերի 1-ը, թե՛ նոյեմբերի 30-ը») շատ էլ չէր տարբերում Բաթումի դաժան դաշնագրից»³³: Բերված միտքն անընդունելի է հենց միայն այն տեսակետից, որ Բաթումի հայ-թուրքական պայմանագրով պետական սահմանն անցնում էր Արագած լեռան ամենաբարձր գագաթով, Էջմիածնի շրջագծով, Սև ջուր գետով և այլն, այն դեպքում, երբ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի պարագայում հայ-թուրքական սահմանն անցնում էր Արաքս և Արփաչայ (Ախուրյան) գետերի հունով: Հավանաբար Հ. Քաջազունու արտահայտած այս միտքը, խորհրդահայ շատ հեղինակներ մեխանիկորեն կրկնելով՝ ըստ էության նույնացրել են այդ երկու պայմանագրերը, և որպես փաստարկ շահարկել են նրա արտահայտած էլի շատ ոչ ճիշտ մտքեր ու դատողություններ:

Ինչպես տեսնում ենք, բազմաթիվ են արձագանքները Հ. Քաջազունու մեծ աղմուկ հանած գրքույկի վերաբերյալ: ՀՅԴ շարքերի վերաբերմունքն ու գնահատականը բնականաբար եղել է գերազանցապես մերժողական: Ինչ վերաբերում է խորհրդային շրջանի և Սփյուռքի ոչ դաշնակցական շրջանակների վերաբերմունքին ու գնահատականներին՝ ՀՅԴ քաղաքական ասպարեզից հեռացնելու մասին գրքույկի հեղինակի առաջարկը հիմնականում ընդունվել է բավականությամբ, իսկ տեղ-տեղ էլ՝ ցնծալի:

4. Հ. Քաջազունու վերադարձը Հայրենիք

ՀՅԴ Վիեննայի 1923 թ. խորհրդաժողովից հետո կուսակցության շարքերից հեռացած Հ. Քաջազունին ցանկանում էր վերադառնալ հայրենիք: Ուստի նույն թվի նոյեմբերի 14-ին իր դստերը՝ Մարգարիտային (Մարգոյին) ուղղված նամակում նշում էր, որ մտադիր է «վերադառնալ Հայաստան և աշխատել հայ ժողովրդի համար, ինչ աշխատանք էլ լինի՝ թեկուզ Երևանի փողոցները սալահատակել»³⁴: Խորհրդային իշխանությունների համաձայնությամբ և հայրենիքի վերաշինությանն անկեղծորեն մասնակցելու պատրաստականությամբ ծերունի ճարտարապետը 1925 թ. հունվարին վերադարձավ Հայաստան³⁵: Այդ նպատակով նա դիմել էր Բեռլինում Խորհրդային Միության ներկայացուցչությանը³⁶: Արխիվային վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Հ. Քաջազունու Հայաստան վերադարձին նպաստել է ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար Ա. Մյասնիկյանը: Նա 1924 թ. սեպտեմբերի 25-ի հեռագրով հայտնում էր, որ ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոն չի առարկում, որ Հովհ. Քաջազունին մուտք գործի ԽՍՀՄ սահմաններից ներս³⁷: Հ. Քաջազունու ճանապարհը բաց էր, որովհետև նա կատարել էր իրենից պահանջվող քայլը:

Հարկ է նշել, որ սկզբում բոլշևիկների կուսակցությունը Հ. Քաջազունու անձի նկատմամբ առանձնակի թշնամանք չի ունեցել, քանզի նրան

33 Քաջազունի Հովհ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Եր., 1994, էջ 35:

34 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հ. Քաջազունու ֆոնդ, գ. 162, թ. 2:

35 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 23 հունվարի, 1925 թ.:

36 Տե՛ս Յուշամատեն ՀՅԴ, Ալբոմ-ատլաս, հատ. Բ, Լոս Անձելես, 2001, էջ 135:

37 Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1, գ. 4, ք. 19, թ 159:

կարելի էր բնութագրել ոչ այնքան կուսակցական, որքան պետական մտածելակերպի գործիչ: Խոստովանենք, որ անգամ իր վարչապետության օրոք, Հ. Քաջազնունին հանդուրժելի է եղել ոչ միայն սովորական քննադատների, այլև անգամ առավել ծայրահեղական ընդդիմություն համարվող բոլշևիկների համար:

Հ. Քաջազնունու Հայաստան վերադարձի վերաբերյալ փոքր տեղեկատվություն է տպագրվել «Խորհրդային Հայաստան» թերթում՝ «Զրույց Հ. Քաջազնունու հետ» վերտառությամբ: Հայտնվում էր, որ 1925 թ. հունվարի 19-ի երեկոյան Թիֆլիսից Երևան է հասել «Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» գրքի հեղինակ և նախկին դաշնակցական կառավարության նախագահ Հ. Քաջազնունին: Մինչ Հայաստան գալը նա մեկ ամիս ապրել է Թիֆլիսում, ուր զբաղված է եղել իր ընտանիքի գործերի կարգավորմամբ: Կնշանակի, Հ. Քաջազնունին խորհրդային երկիր մուտք է գործել 1924 թ. վերջերին: Արմենտայի³⁸ աշխատակցի այն հարցին, թե «ի՞նչն է ձեր Հայաստան գալու նպատակը, քաղաքացի Քաջազնունին պատասխանել է՝ իմ գալու նպատակը Խորհրդային Հայաստանում աշխատելն է, ես շատ ջերմ ցանկություն ունեմ աշխատելու Հայաստանի շինարարության մեջ իմ մասնագիտության ասպարեզում»³⁹:

Հայաստան ներգաղթելուց հետո նրա կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ կան հետևյալ սուղ տվյալները: Հ. Քաջազնունին սկզբում աշխատել է Հայբամբակկոմում որպես բաժնի վարիչ (մինչև 1928 թ.): Այնուհետև դասավանդել է Պետհամալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետում, եղել է ՀՍԽՀ Պետպլանի շինտեխնիկական կոմիտեի նախագահի տեղակալ (մինչև 1931 թ.), իբրև քաղաքացիական ինժեներ-շինարար մասնակցել է Լենինականի 1926 թ. երկրաշարժի հետևանքով ավերված քաղաքի շենքերի նախագծման ու վերականգնման աշխատանքներին: 1930 թ. ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատի կոլեգիայի որոշմամբ պետհամալսարանի դասախոս Հ. Քաջազնունին ստացել պրոֆեսորի գիտական կոչում⁴⁰:

Այս ամենի հետ մեկտեղ՝ արխիվային վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Հայաստան տունդարձի առաջին իսկ օրերից, փաստորեն մինչև 1937 թ. հուլիսի 28-ի իր բանտարկությունը Հ. Քաջազնունին հայտնվել է խորհրդային գաղտնի ծառայության խիստ հսկողության տակ: Այսպես՝ Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի գաղտնի բաժնից 1925 թ. հունիսի 27-ին ԿԿ-ի քարտուղար Երեմիա Բակունցին ուղղված գաղտնի գրությամբ հայտնվում էր, որ իրենք գաղտնի կերպով ուսումնասիրում են նախկին դաշնակցական Քաջազնունու և նրան շրջապատողների գործունեությունը, որի մասին հետո մանրամասն կհաղորդվի⁴¹: Իսկ մեկ տարի անց ՀԱՄԽ-ի նախագահ Պ. Կուզնեցովի (Դարբինյան)՝ Հայկոմկուսի ԿԿ, պատճենը Արտակարգ հանձնաժողովին, հասցեագրված 1926 թ. հունիսի 6-ի գրությունում կարդում ենք. «Վերջին ժամանակներս նկատվում է, որ նախկին դաշնակցական, Հայաստանի վարչապետ Քաջազնունին Հայբամբակկոմում պաշտոն-

38 «Հայկական հեռագրական գործակալության» ռուսերեն հապավումն է:

39 «Խորհրդային Հայաստան», 22 հունվարի, 1925 թ.:

40 Տե՛ս **Դոդոյանյան Լ.**, Հովհաննես Քաջազնունին՝ ճարտարապետ, Եր., 1997, էջ 4, 20-21:

41 Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 44, թ. 98:

նի անցնելուց հետո նրա շուրջը համախմբվում են դաշնակներ և հակահեղափոխական անցյալ ունեցող անձինք»։ Գրության վերջում խնդրվում էր՝ «ձեռք առնել միջոցներ վերջ տալու այդ երևույթին»⁴²։ ԿԿ-ի քարտուղար Ե. Բակունցը հունիսի 11-ի ամսաթվով հետևյալ մակագրությունն է թողել Պ. Կուզնեցովի գրության վրա. «Խնդրել ԱՀ-ին (Արտակարգ հանձնաժողովին-Ա.Հ.) հայտնել իր կարծիքը»։ Չեկայի նախագահ Ս. Մելիք-Հովսեփյանը (Օսիպով) հունիսի 27-ին պատասխանել է Բակունցին, որ «առայժմ ոչ մի քայլ արված չէ, դեռ գաղտնի կերպով ուսումնասիրվում է Քաջագնունու և նրան շրջապատողների գործունեությունը և աշխատանքը, որից հետո մանրամասը կհաղորդենք»⁴³։

Ուշագրավ է Հ. Քաջագնունու հանդեպ անվստահության ու հետապնդումների մեկ այլ դրվագ։ Նրա նստավայր Հայբամբակումի շենքը, որը գտնվել է Երևանի ձեթ-օձառի գործարանին կից, ճաք էր տվել ու ձևախախտվել։ Պատճառը պարզելու համար ստեղծվել է հանձնաժողով ու փորձ է արվել մեղքը գցել Հ. Քաջագնունու և ևս երկու աշխատակիցների՝ Մելիք-Հայկազյան Մուշեղի ու Մելիք-Աղամիրյան Համայակի վրա՝ իբրև խորհրդային իշխանության դեմ ուղղված վնասարարական գործողություն։ Խնդրի քննարկման ժամանակ Հ. Քաջագնունին բացատրություն է տվել, որ շենքի ձևախախտման պատճառ կարող է լինել ընդերքը. կառուցելիս հավանաբար երկրաբանական հետազոտման չի ենթարկվել և դա էլ եղել է ձեռք տալու պատճառը։ Երկար քննարկումներից հետո Հայպետքաղվարչության տնտեսական գծով լիազոր Ա. Անանովը քննությամբ պարզում է, որ դրանում հանցակազմ չկա և 1931 թ. փետրվարի 21-ին որոշում է կայացվում վերոհիշյալ երեք անձանց նկատմամբ հարուցված գործը կարճել և հանձնել արխիվ⁴⁴։

Բերված փաստաթղթերից դժվար չէ կռահել, որ Հայաստան գալուց ի վեր պետանվտանգության մարմինները ուշի-ուշով հետևել են Հ. Քաջագնունու քայլերին և անգամ նրա անձնական կյանքի առօրյային։ Ինչպես նկատում ենք, խորհրդամետ կողմնորոշում ընտրած Հ. Քաջագնունու գլխին աստիճանաբար մուրթ ամպեր էին կուտակվում, որոնք ավելի խտացան 1930-ական թվականներին։

Չնայած հետապնդում-հալածանքներին՝ պարզվում է, որ խորհրդային իշխանության հանդեպ բարյացակամ տրամադրված նախկին վարչապետը Հայաստանի խորհրդայնացման տասնամյա տարեդարձի առթիվ (1930 թ.) հողված էր պատրաստել, որը, սակայն, չի տպագրվել⁴⁵։ Խորհրդային իրականությունը, ստալինյան պլանով սոցիալիզմ կառուցելու մոլուցքը, չեկայական հալածանքներն ու բռնությունները, որոնց մասնակցել է անգամ իր հոր դեմ մատնագիր գրած հարազատ որդին՝ կոմերիտական **Կարեն Քաջագնունին**⁴⁶, խոր հիպոթափություն են առաջացնում նրա մոտ։ Բնականաբար, Քաջագնունին ներքուստ պետք է վերանայեր իր դիր-

42 Նույն տեղում, թ. 100:

43 Նույն տեղում, թ. 98:

44 ՀԱՄ, ֆ. 1191, ց. 16, գ. 2083, թ. 66:

45 **Բզնունի Արտ.**, Հայկական «Մմենովելխովականությունը», «Նոր ուղի», Եր., 1931, գիրք 4, էջ 65:

46 Մատնագրի տեքստը հրապարակվելու է հաջորդ համարում տպագրվելիք՝ Հ Քաջագնունու կյանքի վերջին շրջանին վերաբերվող փաստաթղթերի շարքում:

քորոշումը՝ ընդունելով, որ ինքը սխալվել է, սակայն արդեն ուշ էր: Ավելին, նա պետք է ոչ միայն ընդուներ իր սխալը, այլև նեղ շրջանակում խոստովաներ այդ մասին: Պարզվում է, որ հենց այդպես էլ եղել է. նա իր սիրտը բացել է հավատարիմ էակի՝ հարազատ դստեր առջև: 1950 թվականին Մարգո Քաջագունին պատմաբան Դ. Մուրադյանի հետ ունեցած անկեղծ գրույցում վկայել է. «**Երբ 1936 թվին՝ Աղասի Խանջյանի սպանությունից հետո, սկսվեցին զանգվածային բանտարկությունները, հայրս խիստ շփոթվել էր և տխուր էր: Նա հաւատացած էր, որ իրեն ևս կբանտարկեն: Մտերիմ ընկերներն ասում էին, որ չպետք է գար Հայաստան, բայց հայրս պատասխանում էր՝ պետք է գայի, բայց այդ գիրքը չպետք է գրեի: Նա ասում էր՝ ես խիստ զղջում եմ: Խոսակցության վերջում Մարգո Քաջագունին ավելացրեց. «Հայրս շատ էր ափսոսում, որ գրել է այդ գիրքը»⁴⁷ (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.):**

1950 թվականին՝ Ստալինի կենդանության օրոք արված այս արժեքավոր խոստովանությունը շատ հանելուկներ է պարզում: Հ. Քաջագունին հասկացել էր, որ իբրև մարդ կատարելով իր պարտքը սեփական ընտանիքի հանդեպ և ինքն այժմ դատապարտված է, բայց այդ առումով չէր զղջում իր արածի համար: Սակայն որպես դաշնակցական և Հայաստանի առաջին հանրապետության անդրանիկ վարչապետ նա պատկանում էր պատմությանը և ճշմարտության համար հավերժական պայքարին: Ուստի այդ առումով նրա սրտում անբուժելի մորմոք էր դարձել այն իրողությունը, որ ինքը մեղանչել է այն մեծ գործի հանդեպ, որի վրա հավերժ գրված է լինելու նաև՝ «Հովհաննես Քաջագունի» անուն-ազգանունը: Բայց արձանագրելով նման հակասությունը, իրեն բնորոշ միամտությամբ նա այդպես էլ չէր հասկացել, որ բոլշևիկներն իրեն ներս են թողել հենց այդ գրքույկը գրելու համար:

Եվ ահա 1937 թ. հուլիսի 28-ին ՆԳ ժողկոմիսար Խ. Մուրդուսու ստորագրությամբ տրվում է օրդեր (թիւ 6/41) Հ. Քաջագունու բնակարանը խուզարկելու և ձեռքբերելու վերաբերյալ⁴⁸: Հայկ. ՍՍՌ ՆԳԺԿ եռյակը 1937 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հ. Քաջագունու՝ որպես ակտիվ դաշնակցականի, նախկին վարչապետի հանդեպ կայացրեց մահապատժի դատավճիռ՝ անձնական գույքի բռնագրավումով: Սակայն, նրա մոտ տուրբերկույրոգ ախտորոշած բանտային բժշկի եզրակացության հիման վրա գնդակահարությունը հետաձգվեց: Եվ կարճ ժամանակ անց՝ 1938 թ. հունվարի 15-ին Երևանի բանտային հիվանդանոցում 70 տարեկան հասակում իր մահկանացուն կնքեց Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Հ. Քաջագունին⁴⁹:

47 **Գերենիկ Մուրադյան**, Հովհաննես Քաջագունու ողբերգությունը. հիշողություններ և խոհեր, «Երկիր», ՀՅԴ Հայաստանի Գերագույն Մարմնի պաշտոնաթերթ, 2006, 3 մարտի N 8 (1878), էջ 11: 48 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 16, գ. 2083, թ. 22-23:

49 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 16, գ. 2083, թ. 22-23: Հ. Քաջագունին արդարացվել է 1922 թ. ՀՀ Գլխավոր դատախազ Ա. Գևորգյանի հաստատմամբ: Նրա գործը կարճվել է հանցակազմի բացակայության պատճառով (տե՛ս նույն տեղում, թ. 77):

5. Ովքեր կիսեցին Հ. Քաջազնունու ձևատազիրը

ՀՅ Դաշնակցության քայքայման նպատակով գործում էր խորհրդային կուսակցական-պետական ճնշիչ մեքենան և դրա առաջին շարքում՝ չեկան՝ Պետքաղվարչությունը: Նրա մարմինները դաշնակցական և այլ կուսակցությունների առանձին գործիչների ու մտավորականների գցում էին իրենց ցանցը, ստիպում հանդես գալ մեղայականներով, պիտակավորում նացիոնալիզմի մեջ և այլն: Ընդ որում այդ աշխատանքները տարվում էին ոչ միայն խորհրդային երկրում, այլև արտասահմանում՝ դեսպանատների ու հյուպատոսարանների, անվտանգության մարմինների, ՀՕԿ-ի, գաղտնարնթերցումների, մարդկանց հավաքագրման, պետական ֆինանսավորմամբ գրքերի ու թերթերի և քարոզչական բնույթի նյութերի հրապարակման միջոցով:

Այս և այլ մեթոդների կիրառման արդյունքում ելույթներով, գրքույկներով և մեղայականներով հանդես եկան և ՀՅԴ-ից հեռացան կամ հեռացվեցին ոչ միայն Հ. Քաջազնունին, այլ նաև Մնար Մնարյանը (Նարինյան), Սահակ Չիթյանը, Արշակ Ղազարյանը, Գերասիմ Աթաջանյանը, Հարություն Բուդաղյանը, Սահակ Թորոսյանը և ուրիշներ:

Առանձնապես նվաստացուցիչ էր ՀՀ կառավարության նախկին նախարար, Արարատյան նահանգի նախկին նահանգապետ, խորհրդարանի պատգամավոր, իր «ձախ» հայացքներով հայտնի, ծնունդով Փարպի գյուղից՝ Սահակ Թորոսյանի «ողիսականը»⁵⁰:

«Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթը տեղեկացնում էր, որ 1926 թ. հունվարի 22-ին Ս. Թորոսյանը մեղայականով դիմել է Անդրկովկասյան Դաշնության ԿԳԿ-ի և ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահություններին և Քաջազնունու օրինակով ինքը ևս «զղջում է իր նախկին հանցանքները» ու «պատրաստականություն է հայտնում ազնվորեն ծառայելու բանվորների և գյուղացիների իշխանությանը»: Դիմումի մեջ վերաշարադրանքի ձևով հայտնվում էր, որ ուրախությամբ է իմացել 1926 թ. հունվարի 25-ին Երևանում Անդր. ԿԳԿ-ի նստաշրջանը բացվելու մասին: Դրա համար էլ ինքը ողջունում է այդ քայլը և հայտնում, որ այս ընթացքում չի հեռացել Հայաստանից, բանտարկվել է, հարկադիր աշխատանքներ է կատարել և այժմ հանգել է վերջնական հետևության, որ Դաշնակցությունը այլևս անելիք չունի, որ հայ ժողովրդի ապահովության երաշխիքը բանվորագյուղացիական պետության կարմիր դրոշակն է: Նա խնդրում էր հաշվի առնել իր կրած պատիժները, իրեն ազատել կալանքից, որպեսզի ինքը ազնվորեն ծառայի ՀՍԽՀ հայրենիքին: Հայաստանի ԿԳԿ-ը նկատի առնելով, որ Ս. Թորոսյանը խորապես զղջում է իր «հանցանքները» և հեռանում է ՀՅԴ-ից, նրան

50 Պարզվում է, որ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Սահակ Թորոսյանը խորհրդային երկրից չի հեռացել: Նրա ասելով՝ 4 անգամ բանտարկվել է, հիվանդացել է, գտնվել է Ռուսաստանի բանտերում, Պետրոլսկի ճամբարում, մինչև իսկ Սիբիրի Տոմսկ քաղաքում՝ որպես ազատ արքայալ, կատարել է հարկադիր աշխատանքներ և այլն: Վերջին անգամ Սահակ Թորոսյանը ձերբակալվել է 1938 թ. գարնանը՝ մեղադրվելով՝ հակահեղափոխական կազմակերպության մասնակցելու մեջ: Քաղբանտարկյալ Ս. Թորոսյանը մահացել է 1940 թ. Երևանի բանտային հիվանդանոցում: Տես ՀԱԱ, ֆ. 1422, ց. 1, գ. 22, թ. 1-3, տես նաև՝ **Թորոսյան Ս., Գերասիմ.**, Ինչո՞ւ հրաժարվեցիք, Բարիզ, 1926, էջ 14, 21, տես նաև՝ «Երկիր», Եր., 2004, 28 մայիս-3 հունիս, N 20:

ներում է շնորհում⁵¹:

Ս. Թորոսյանի դիմումի կապակցությամբ Ս. Վրացյանը, Ս. Մասուրյան գրական կեղծանունով, կարծիք էր հայտնել, որ դիմումում արծարծված մտքերը Չեկայի հարկադրանքով է շարադրել, որ Ս. Թորոսյանը չէր կարող նման թուղթ գրած լինել: Իսկ Թորոսյանն էլ՝ «Իմ պատասխանը Ս. Մասուրյանին» հողվածում, պնդում էր, որ դիմումը ինքը գրել է իր կամքով և ստորագրել⁵²:

ՀՅԴ-ից հեռանալու վերաբերյալ 1926 թ. հունիսի 2-ին հայտարարությամբ հանդես է եկել 10-րդ Ընդհ. ժողովի մասնակից, Զանգեզուրի ազատագրական պայքարի ճանաչված գործիչ, Գ. Նժդեհի զինակից ընկեր Գերասիմ Աթաջանյանը (Ղափանցի Գերասիմը): Դաշնակցության գաղափարական հակառակորդ ռամկավարների Փարիզի «Ապագա» թերթում տպված և Փարիզի բոլշևիկամետ «Երևան» թերթում արտատպված Դաշնակցությունից հեռանալու վերաբերյալ Գ. Աթաջանյանի հայտարարության մեջ նշվում էր, որ ինքը իբր՝ հանգել է այն եզրակացության, որ «հայ ժողովրդի գոյությունը ապահովված է խորհրդային իշխանության հովանավորության տակ»⁵³:

Մեզ հայտնի չէ՝ արդյոք Գ. Աթաջանյանի դիմումը կուսակցության կողմից ընդունվել է, թե՛ ոչ, որովհետև ՀՅԴ Բյուրոն և թերթերը պատասխան չեն տվել նրա այդ հայտարարությանը⁵⁴: Իրականությունն այն է, որ ՀՅԴ բոլոր գործիչները ցավով են արձանագրել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ազնիվ և նվիրված դեմքերից մեկի հեռանալը Դաշնակցության շարքերից: Սակայն եթե հավատանք Բեռլինում Անդրդաշնության ներկայացուցիչ Ս. Փիրույանի՝ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ին ուղարկված 1926 թ. հունիսի 14-ի նամակին՝ Դաշնակցությունից հեռանալու գործում Գ. Աթաջանյանի հետ որոշակի աշխատանք է տարել վերոնշյալ «Երևան» թերթի խմբագիր Եղիա Չուբարը⁵⁵:

Գերասիմի մտափոխությունը հանդգիչ էր թվում նրանով, որ հակառակ դեպքում հայտարարությունը չէր տպագրվի խորհրդամետ թերթերում: Սակայն, ինչ էլ որ եղած լինի, մեր կարծիքով՝ Գ. Աթաջանյանի հայտարարությունը ՀՅԴ-ից հեռանալու վերաբերյալ որևէ կապ չի ունեցել խորհրդամետ մտայնության հետ: Բոլշևիկների հետ հարաբերվելու նրա իրական նպատակն է եղել խորհրդային բանտից ազատել իր դաշնակցական ընկերներին, ինչպես նաև արտասահման փոխադրել ընտանիքն ու հարազատներին: Բայց 1928 թվականին, մեկ այլ տեղեկությամբ՝ 1929 թ. սեպտեմբերին, երկրորդ անգամ պետական սահմանն անցնելիս՝ դեպի Պարսկաստան վերադարձի ժամանակ, նա գետում զոհվել է ռուս սահմանապահների գնդակից, 40 տարեկան հասակում⁵⁶:

51 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 18 ապրիլի, 1926 թ.:

52 Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս **Թորոսյան Ս., Գերասիմ**, Ինչո՞ւ հրաժարվեցինք, Բարիզ, 1926, էջ 4-21:

53 «Ապագա», Բարիզ, 16 հունիսի 1926 թ., **Թորոսյան Ս., Գերասիմ**, Ինչո՞ւ հրաժարվեցինք, Բարիզ, 1926, էջ 30:

54 Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 225:

55 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213-215:

56 Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 228-229 և 338, Յուշամատենան ՀՅԴ, Ալբոմ-ատլաս, հատ Բ, Լոս Անճելես, 2001, էջ 224:

6. Իրանահայ առանձին դաշնակցականների ամենովելխական խարխափումները

Հ. Քաջազնունուց գատ՝ խորհրդային պետության նկատմամբ ոչ պակաս հաշտվողական ու բարյացական դիրքորոշում է հայտնել ՀՅԴ երկարամյա գործիչ, ՀՀ խորհրդարանի անդամ, բժիշկ **Արշակ Ղազարյանը**: Հ. Քաջազնունու զեկուցում-դիմումին գրեթե զուգահեռ, 1923 թ. մարտին՝ ՀՅԴ Վիեննայի խորհրդաժողովից առաջ, Ա. Ղազարյանը գրել է մի զեկուցում, որը գրքույկի ձևով 1924 թ. լույս է տեսել Թեհրանում՝ «Ազատութեան ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը» խորագրով: Ինչպես հեղինակն է նշում գրքույկի «Երկու խոսքում», այն գրվել է թուրքահայ դատի վրա Լոզանի կոնֆերանսի թողած ծանր տպավորությունների տակ: Գրքույկում Ա. Ղազարյանը նախ կենտրոնանում է Հայկական հարցի ձախողումների վրա՝ պատճառ բռնելով թե՛ ՀՅԴ «անիրատես քաղաքականությունը» և թե՛ մեծ տերությունների վարքագիծը: Ըստ Ա. Ղազարյանի՝ «Միացեալ անկախ Հայաստանի ակտը, որ ընդունեց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1919 թին, չէին բխում իրական տւեալներից, հետևապէս այդ ակտը միայն գրգռումների առիթ տւեց և էլ աւելի նպաստեց հարևան թշնամի ոյժերի ռխակալութեանը»⁵⁷: Հարկ է նկատել, որ Ա. Ղազարյանը Հ. Քաջազնունու համեմատ ավելի հետ էր նահանջում: Ի տարբերություն Հ. Քաջազնունու՝ նա փաստորեն հրաժարվում էր 9-րդ Ընդհ. ժողովի որդեգրած գերագույն նպատակից՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ծրագրային պահանջից, ինչը, կարծում ենք, գործնականում նրան դուրս էր դնում կուսակցության շարքերից:

Հանդես գալով որպես ռուսական կողմնորոշման ընդգծված կողմնակից՝ նա քննադատում էր արևմտյան երկրների վարած քաղաքականությունը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ և քննելով բոլոր հանգամանքները՝ հանգում էր այն հետևության, որ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովման, նրա տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման միակ ուղիղ ճանապարհը կարող է լինել բոլշևիկյան Ռուսաստանը⁵⁸: Մեկ այլ տեղ Ա. Ղազարյանն ավելացնում էր. «Վերջնականապէս պիտի ընդունենք այն ճշմարտութիւնը, որ առանց Ռուսաստանի հայ ժողովուրդը փրկութիւն չունի»⁵⁹: Տասնամյակների դաշնակցական գործչի սույն դատողությունները կարելի է ասել, ոչնչով չէին տարբերվում ցանկացած կոմունիստի մտածելակերպից: Ահա թե ինչի էր հանգել «ամենովելխականի» որակում ստացած՝ հին դաշնակցական, Պարսկաստանում ապաստանած բժիշկ Ա. Ղազարյանը:

Այս կապակցությամբ տեղին է հիշեցնել, որ Եգիպտոսի ՀՅԴ «Յուսաբեր» պաշտոնաթերթի 1926 թ. 114-րդ համարում ՀՅԴ գործիչ, ՀՀ նախկին նախարար Արշակ Հովհաննիսյանը (Ա. Արշակունի) իր «Հավատուրացը» վերտառությամբ հողվածում շատ սուր որակումներով քննադատության է ենթարկել Ա. Ղազարյանին՝ իր նոր հայացքների ու դիրքորոշման համար:

57 **Ղազարեան Ա.**, Ազատութեան ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1924, էջ 11:

58 Տե՛ս **Ղազարեան Ա.**, նույն տեղում, էջ 28-29:

59 Նույն տեղում, էջ 44-45:

Արշակունին այսպանում էր Հայ Դատը ուրացած, 30 արծաթով իր խիղճը վաճառքի հանած, «օձի պես շապիկը փոխած», բոլշևիկներին վարձված հավատուրաց Ա. Ղազարյանին⁶⁰:

Իր հերթին՝ ինքնապաշտպանության նպատակով Ա. Ղազարյանը իր խմբագրած խորհրդամետ «Նոր գաղափար» հանդեսում պատասխան հրապարակմամբ փորձում էր հիմնավորել սեփական մոտեցումները, սակայն մեր կարծիքով՝ ոչ այնքան համոզիչ⁶¹: Ա. Ղազարյանն այնքան էր կտրվել իրականությունից, որ մեկ-երկու տարի անց դրականորեն էր արտահայտվում անգամ քենալական Թուրքիայի մասին: «Քաղաքագետ» Ա. Ղազարյանը քենալական շարժումը «Տաճկական մեծ հեղափոխություն» էր անվանում, որով, ըստ նրա, Թուրքիան «էապես բարեփոխվում ու եվրոպականանում է»⁶²: Այն ժամանակ քենալական Թուրքիայի եվրոպականացման կեղծ շղարշը մոլորեցնում էր հայ սմենովելիականներին և ոչ միան նրանց: Հիմա էլ մեզանում ոմանց մոտ շարունակում է պահպանվել այդ խաբկանքը:

Տնտեսական բարեփոխումների առումով հիմք ընդունելով ՆԷՊ-ի քաղաքականությունը, Ա. Ղազարյանը ակնկալում էր, որ բոլշևիկների դիրքորոշումը կփոխվի դրականապես: Նրա կարծիքով՝ եթե բոլշևիկները սկզբնական շրջանում ներքին և արտաքին թշնամի ուժերին ճնշելու համար դիմել են սուր ու դաժան միջոցների, որպեսզի հեղափոխության հաղթանակը ամրապնդվի, ապա ներկայումս նրանց վարքագիծը փոխվել է, ավելի մեղմացել են, շատ սկզբունքներ, որոնք բուրժուական էին համարվում, այսօր նորից կյանքի են կոչում և այլն»⁶³: Ռուսամետ դիրքորոշում ցուցաբերող նախկին դաշնակցականը ոչ միայն լավատես էր Խորհրդային Հայաստանի վերաշինության հարցում, այլև հայ մյուս սմենովելիականների նման՝ միամտություն ուներ կարծելու, որ «վաղը նոյն Ռուսաստանի կողմից, հարկադրանքի տակ թէ խաղաղ ճանապարհով հայ ժողովրդին կվերադարձի իր պատմական հայրենիքը»⁶⁴:

Ահա հիմնականում այսպիսի դիրքորոշումներ ու եզրահանգումներ էր բովանդակում Ա. Ղազարյանի հրատարակած գրքույկը: Հեղինակը նպատակ է ունեցել հիշյալ գրքույկն ուղարկել ՀՅԴ 10-րդ Ընդհ. ժողովի քննությանը: Հատկանշական է, որ եթե Հ. Քաջազնունու գրքույկ-դիմումը ուղղված էր ՀՅԴ Վիեննայի 1923 թ. խորհրդաժողովին, ապա Ա. Ղազարյանի գրքույկը՝ ՀՅԴ 1924/1925 թթ. 10-րդ Ընդհ. ժողովին:

Բացի նշված գրքույկից՝ Ա. Ղազարյանը 1924 թ. ամռանը Փարիզում ՀՀ ներկայացուցիչ Ալ. Խատիայանին է ուղարկել մի գրություն «Մոմենտը պա-

60 Տե՛ս «Յուսաբեր», Գահիրե, 14 օգոստոսի 1926 թ., N 114:

61 **Ղազարյան Ա.,** Հ. Յ. Դաշնակցության արդի քաղաքականությունը, տե՛ս «Նոր գաղափար», Ա տարի, Բ մաս, Թէհրան, 1927, էջ 225-236: «Նոր գաղափար»-ը համարվել է դարձյալ Ա. Ղազարյանի կողմից հրատարակված «Գաղափար» թերթի հավելվածը: Տեղեկացնենք, որ «Նոր գաղափար»-ի կազմի վրա նշված է որպես 1927 թ. հրատարակություն, սակայն տիտղոսաթերթում՝ 1926 թ.:

62 **Ղազարյան Ա.,** Հ. Յ. Դաշնակցության արդի քաղաքականությունը, «Նոր գաղափար», Ա տարի, Բ մաս, Թէհրան, 1927, էջ 235-236:

63 Տե՛ս **Ղազարյան Ա.,** Ազատության ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը, Թէհրան, 1924, էջ 29-30:

64 Նույն տեղում, էջ 45:

Ղազարյան Ա., Հ. Յ. Դաշնակցության արդի քաղաքականությունը, Թէհրան, 1928, էջ 10:

հանջում է» վերտառությամբ՝ իբրև լրացուցիչ պարզաբանում իր գրքուկում արտահայտած մտքերի: Գրությունը գրքույկի հետ միասին ուղարկվել է նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանին, որպեսզի դրանք հանձնվեն Ընդհ. ժողովի դիվանին ի քննություն, որպես անհատ ընկերոջ կարծիք: Ի դեպ, «Մոմենտը պահանջում է» գրության մեջ Ա. Ղազարյանը դիմում էր Խատիսյանին՝ իբրև իր սիրելի բարեկամի, որպեսզի նա համոզի ընկերներ Համոյին, Սիմոնին, Ռուբենին և մյուսներին Ընդհ. ժողովում հասնելու նրան, որ ձանաչվի Խորհրդային Հայաստանը⁶⁵: Ա. Ղազարյանի այդ գրությունը լույս տեսավ գրքույկի ձևով: Դրանում նա կտրական անհամաձայնություն էր հայտնում ՀՅԴ ղեկավարության վարած քաղաքականությանը, որով «աւելորդ տեղը թումբ է կանգնում Մանուկ Հայաստանի հանդէպ»⁶⁶:

Սակայն ի տարբերություն Հ. Քաջազնունու՝ Ա. Ղազարյանը գտնում էր, որ Դաշնակցությունը դեռևս պետք է ապրի, նա անելիք ունի: Այս կապակցությամբ չի կարելի համաձայնել խորհրդային կուսակցական-պետական գործիչ Ա. Կարինյանի արտահայտած այն մտքին, թե իբրև Ա. Ղազարյանը նույնպես հաստատել է Հ. Քաջազնունու տեսակետը, որ «Դաշնակցությունը ոչ մի անելիք չունի հայ կյանքում»⁶⁷: Ա. Ղազարյանը նշում էր, որ ինքը կարդացել է Քաջազնունու գիրքը և չի հավանել ոչ թե նրա համար, որ նրանում ճշմարտություն չի պարունակում, այլ այն իմաստով որ «Դաշնակցութիւնը հէնց այսօր է, որ բան ունի անելու»⁶⁸: Նա դիմում էր Ալ. Խատիսյանին, որ կուսակցությունը պետք է համագործակցի բոլշևիկների հետ՝ հանուն հայրենիքի վերաշինության, որ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն այսօր առաւել քան երբէք անելիք ունի: Մենք ենք, որ մեր արտասահմանեան կուռ կազմակերպութիւնների միջոցով կարող ենք օգնել Խորհրդային Հայաստանին», որ «գաղթականական խնդիրը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միայն կարող է արմատապէս վճռել. նա կարող է ցրիւ դրսի հայութիւնը Մայր հայրենիք կենտրոնացնել»⁶⁹: Գրքույկում Ա. Ղազարյանը նաև կոչ էր ուղղում գաղութահայությանը. «ձանաչել Սովետական Հայաստանը՝ համարելով այն լավագույն իրավակարգը, որի մեջ միայն հայ ժողովուրդը կարող է գտնել ինչպես իր ֆիզիկական գոյության պահպանումը, նմանապես և իր ինքնուրույն կյանքի լայնորեն զարգացումը»⁷⁰:

Ա. Ղազարյանը հույսեր չէր փայփայում, թե խորհրդային երկիրը դարձ կկատարի դեպի հին կարգեր: Սակայն նա խորհրդային պետության ապագան տեսնում էր հետագա կատարելագործման, ներքին օրենքների հղկման, իրավական և տնտեսական բարեփոխումների մեջ: Նա ընդունում էր խորհրդային համակարգը՝ հետագա բարեփոխման հեռանկարով. «այն ժամանակ նոր խօսք կարող է լինել Անկախ Սովետական Հայաստանի մասին»⁷¹: Գրություն-գրքույկի վերջում հեղինակը կատարում էր եզրահանգումներ՝ Ընդհ. ժողովին ուղղված մի քանի առաջարկություն-

65 Տե՛ս **Ղազարեան Ա.**, Մոմենտը պահանջում է, Թէհրան, 1925, էջ 19:

66 Նույն տեղում, էջ 2:

67 ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 217, թ. 1-2, «Խորհրդային Հայաստան», 1924թ., N 270:

68 **Ղազարեան Ա.**, Մոմենտը պահանջում է, Թէհրան, 1925, էջ 4:

69 Նույն տեղում, էջ 6:

70 ՀԱԱ, ց. 1, գ. 4, գ. 51, թ. 5:

71 **Ղազարեան Ա.**, Մոմենտը պահանջում է, Թէհրան, 1925, էջ 22:

ներով: Նա կարծում էր, որ Դաշնակցությունն ունի անցյալի խոշոր փորձ՝ գաղթականության, հայահավաքման և մի շարք այլ խնդիրներին «ընթացք տալու, ինչպես և բաւականաչափ հմայք իրեն լսելի անելու համար: Այս իսկ տեսակետից Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս կուսակցութիւն, պիտի մնա»⁷²:

Ա. Ղազարյանը 10-րդ Ընդհ. ժողովից պահանջում էր. ա) ճանաչել անվերապահորեն Խորհրդային Հայաստանը, բ) հայ ժողովրդի բախտը կապել ռուս ժողովրդի բախտին և գ) թուրքահայ գաղթականների տեղավորման, ինչպես և հայահավաքման գաղափարի համար Հայաստանի Սովետական կառավարության հետ անմիջապես համաձայնության գալ⁷³: Ի տարբերություն Քաջագնունու՝ Ա. Ղազարյանը գտնում էր, որ Դաշնակցության կարելիությունները (ուժերը) պետք է օգտագործել խորհրդային երկրի գորեղացման նպատակով:

Իր գրվածքների ու հայացքների համար ՀՅԴ 10-րդ Ընդհ. ժողովը Ա. Ղազարյանին վտարում է կուսակցության շարքերից: Վերջինս կուսակցությունից իրեն վտարելու հիմնական դրդապատճառը համարում էր այն, որ ինքը համարձակություն է ունեցել գրելու, որ «Վերջնականապես պիտի ընդունենք այն ճշմարտութիւնը, որ առանց Ռուսաստանի հայ ժողովուրդը փրկութիւն չունի»⁷⁴: Սակայն մեր կարծիքով, կուսակցությունից նրա հեռացման գլխավոր պատճառը, ինչպես արդեն ասվել է, եղել է կուսակցության ծրագրային կարևոր պահանջից հրաժարվելը: Բացի այդ՝ տվյալներ կան, որ Ա. Ղազարյանը գործակցել է Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանատան հետ: Վերջինիս աշխատակիցները փորձել են օգտագործել Ա. Ղազարյանի ազդեցությունը Դաշնակցությունը կազմալուծելու նպատակով:

Իսկապես, Իրանում ԽՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցիչ Կ. Յուրենսի և Հայկական գործերի գծով քարտուղար Ս. Առաքելյանի ստորագրությամբ Մոսկվա՝ Ս. Պաստուխովին և Երևան՝ Ս. Համբարձումյանին ու Ա. Հովհաննիսյանին 1925 թ. օգոստոսի 18-ին Թեհրանից ուղարկված թիվ 113 գաղտնի գրությամբ տեղեկացվում էր, որ Ա. Ղազարյանի նախագահությամբ ստեղծվել է «եռյակ», որը տանելու է հակադաշնակցական աշխատանք, դեսպանատան ֆինանսավորմամբ հրատարակվել է «Գաղափար» թերթը, բժիշկը ձեռնարկել է «Երիտասարդական միության» ստեղծումը և այլն⁷⁵: Եթե համեմատում ենք Հ. Քաջագնունու և Ա. Ղազարյանի հեռացումը Դաշնակցություն կուսակցությունից, ապա առաջինի հեռանալը տեղի է ունեցել խաղաղ և կամավոր, իսկ երկրորդինը՝ վճռական ու աղմկալի: Ինքնին հասկանալի է, որ Հ. Քաջագնունին չէր կարող լինել մի կուսակցության մեջ, որը, ըստ նրա, պետք է վերանար:

Պետք է ասել, որ ՀՅԴ արտասահմանի կառույցներում, անշուշտ, եղել են Ա. Ղազարյանի մտայնության փոքրաթիվ հետևորդներ: Նրա ազդեցությամբ՝ ամենովեխական-հաշտվողական մտայնությունը տուրք տվեց Զանգեզուրի երբեմնի վարչապետ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը: Թեհրանում լույս

72 Նույն տեղում, էջ 23:

73 Տե՛ս **Ղազարեան Ա.**, նույն տեղում:

74 **Ղազարեան Ա.**, Հ. Յ. Դաշնակցութեան արդի քաղաքականութիւնը, Թեհրան, 1928, էջ 9:

75 Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և Խորհրդային իշխանությունը, էջ 310-311:

տեսնող խորհրդամետ «Գաղափար» թերթում տպագրվեց նրա նամակը, որում պաշտպանվում էր Ա. Ղազարյանի տեսակետը. «Այսօրվա Հայաստանի իրավակարգը անիրաժեշտ է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան, ինչպես և նրա տնտեսական-կուլտուրական զարգացման համար»⁷⁶: Իրենց ձախ հայացքների համար Դաշնակցությունից հեռացվում են նաև հայկական «Մինարեթ» թերթի խմբագիր, «ձախ» դաշնակցական Առաքել Հարությունյանը և Ավետիս Օհանջանյանը⁷⁷:

Ինչպես ասվեց, տվյալներ կան, որ ՀՅ Դաշնակցության առանձին ներկայացուցիչներ ճնշումներով, հարկադրանքով, կաշառքով և այլ միջոցներով հավաքագրվել են խորհրդային գաղտնի ծառայությունների կողմից: Այսպես՝ ՀՅԴ 10-րդ Ընդհ. ժողովի պատգամավոր Աշոտ Արծրունու (Աշոտ Տուլյան)⁷⁸ տվյալներով Հ. Բուդաղյանը (Բուդաշկո) եղել է Չեկայի գործակալ: Իր իսկ ասելով՝ ՀՅԴ 10-րդ Ընդհ. ժողովից հետո՝ 1925 թ., նա հեռացել է կուսակցության շարքերից: Հայտնվում էր նաև, որ Մ. Խուշոյանի⁷⁹ հայտնի սպանության գործով 1926 թ. հոկտեմբերին Երևանում անցկացված դատավարության ժամանակ նա ցուցմունքներ է տվել Դաշնակցության դեմ⁸⁰: Վտարանդիության շրջանում Հ. Բուդաղյանը հանդիսացել է Թավրիզում գործող ՀՅԴ «Նաիրի» կոմիտեի լիազոր ներկայացուցիչը: Այդ երկու ԿԿ-ները՝ հինը և վտարանդիներից կազմված «Նաիրին», գտնվել են մշտական հակամարտության մեջ⁸¹:

Խորհրդային վարչակարգին համակերպվող, սմենովելյական դիրքորոշմանը հետևող հիշելի դեմքերից կարելի է նշել նաև Թեհրանում հրատարակվող «Նոր գաղափար» հանդեսի աշխատակիցներ Ս. Բադրասարյանին, Ա. Պետրոսյանին, Ռ. Աբրահամյանին և ուրիշների: Սրանք ևս սկզբունքորեն ընդունում էին խորհրդային քաղաքական համակարգը և ակնկալում էին, որ այդ պետությունը լուծում կտա հայոց ազգային դատին: Օրինակ՝ Ս. Բադրասարյանն իր հոդվածներից մեկում դրվատում էր կոմունիստներին, որ նրանք կառուցում են նոր ու կանոնավոր երկիր: Բայց և միաժամանակ հիշեցնում էր «հին դատի» և «վեց վիլայեթների» հարցի լուծման անհրաժեշտության մասին⁸²:

«Յուսաբեր»-ի խմբագիր Վ. Նավասարդյանը թերթի խմբագրականում վերազնահատելով Հայաստանի խորհրդայնացման, ինչպես նաև խորհրդային երկրում և աշխարհում տեղի ունեցող արտաքին ու ներքին իրադարձությունների ազդեցությանը ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցության շարքերում

76 «Գաղափար», Թեհրան, 23 դեկտեմբերի, 1925 թ.:

77 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 211, թ. 2, նաև՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 294:

78 **Արծրունի Աշոտ** (1902-1979 թթ.), ծնված Քանաքեռ ավանում, եղել է ՀՅԴ աշակերտական և ապա՝ ուսանողական միությունների ղեկավար անդամ, մասնակցել է ՀՅԴ 10-րդ Ընդհ. ժողովին, մի քանի անգամ գաղտնի վերադարձել է Հայաստան, տարել է ընդհատակյա կուսակցական աշխատանք տեղի Յուզանտեան ՀՅԴ, Ալբոմ-ատլաս, հատ. Բ, Լոս Անձելես, 2001, էջ 224:

79 Խոսքը վերաբերում է Ն. Աղջաղալա (Ն. Բազմաբերդ) գյուղի գյուղխորհրդի քարտուղար Մանուկ Խուշոյանի սպանությանը:

80 Տե՛ս Դաշնակցական տերրորիստների գործը (Նյույորք Մ. Խուշոյանի տերրորիստական սպանության դատավարությունից), Եր., 1927, էջ 141-164:

81 Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիթերթումներում (1920-ական թթ.), փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. **Ղազարյանյան Վ. Ն.**, Եր., 2016, էջ 38-39:

82 «Նոր գաղափար», Թեհրան, 1927, Ա տարի, էջ 302, 306-307:

դրսևորվող նման երևույթները, թվարկում էր Դաշնակցությունից դավանափոխված մի քանի անձանց անուններ՝ Հովհ. Քաջազունի, Սիմ. Հակոբյան, Մնար Նարինյան, Ս. Չիթչյան, Ա Ղազարյան և այլք: «Ասոնք,- գրում էր նա,- պարզապես կաթիլ մըն են այն ծովի մէջ, որ Դաշնակցութիւն կը կոչուի»: Ուստի «Կեանքը կուգայ վկայելու, որ Դաշնակցութեան գերեզմանը կը փորէ այն ուժը միայն, որ յարութիւն կուտայ անոր հալածական գաղափարներուն: Ու քանի դեռ այս չէ եղած, ուրեմն պիտի ապրի և պիտի մնայ ինքը Դաշնակցութիւնը՝ իր իսկ ձեռքերով իրագործելու համար հայութեան դարաւոր երազը»⁸³:

Եզրակացություններ

Հ. Քաջազունու ապրած մեծ ողբերգության մասին ժամանակակիցների վկայություններն ու նրա հարցաքննության, գնդակահարության դատապարտվելու, տանջալից մահվան և ապա քաղաքական արդարացման վերաբերյալ փաստաթղթերը նոր-նոր են միայն բացվել ուսումնասիրողների համար:

Դրանց բովանդակության ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն եզրակացությանը, որ 1922 թվականին Կ. Պոլսի ձակատամարտ թերթում Հ. Քաջազունու տպագրած «Ընչ պետք է ըլլա մեր ուղին» հոդվածաշարի և 1923-ին Բուխարեստում հրատարակած «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի» գրքույկի միջև գոյություն ունի գաղափարաքաղաքական անհաշտ հակասություն: ՀՀ նախկին վարչապետը «Ճակատամարտ»-ի հոդվածաշարում փորձել էր ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանի և ՀՅ Դաշնակցության հետագա հարաբերությունների, այդ թվում՝ համագործակցության հնարավոր տարբերակները: Բայց, ամիսներ անց նա արձանագրում է քաղաքական կտրուկ կերպափոխություն և պնդում, որ Դաշնակցությունը սպառել է իրեն ու պետք է հեռանա ասպարեզից՝ ղեկը հանձնելով բոլշևիկներին: Վերջին հանգամանքը բնորոշ էր ոչ թե սմենովեյսական հովերով տարված՝ Հ. Քաջազունու և Ա. Ղազարյանի նման դաշնակցականներին, այլ հայ բոլշևիկներին: Նման կտրուկ շրջադարձը որևէ քաղաքական կամ՝ գաղափարական պատճառաբանություն չուներ, ինչը գալիս է հաստատելու հետագայում Հ. Քաջազունու դստեր կատարած խոստովանության իսկությունը՝ հայրենիք վերադառնալու և ընտանիքին միանալու համար նրան անհրաժեշտ էր «քաղաքական անցաթուղթ», ինչը ՀՅԴ «ինքնալիկվիդացման» 1923 թ. բեմականացումը նախապատրաստող հայ բոլշևիկների համար կարող էր լինել միայն «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի» տեսադրույթը:

Հայաստան ներգաղթելուց հետո Հ. Քաջազունու հետագա կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ առկա սուղ տվյալներին գումարելով նոր միայն գաղտնազերծված նրա անձնական գործի վավերագրերը, կարելի է եզրակացնել որ Հայաստան գալուց ի վեր պետանվտանգության մարմինները ուշի-ուշով հետևել են Հ. Քաջազունու քայլերին, նրա անձնական

83 «Յուսարեր», Գահիրե, 19 օգոստոսի, 1926 թ.:

կյանքի առօրյային, այդ նպատակով օգտագործելով անգամ իր հարազատ որդու՝ Կարեն Քաջազնունու ծառայությունները:

Երբ 1936 թվականին՝ Աղասի Խանջյանի սպանությունից հետո, սկսվում են զանգվածային բանտարկությունները, շփոթված ու հուսալքված Հ. Քաջազնունին իրեն հավատարիմ մնացած դատերը խոստովանում է, որ չարաչար սխալվել է՝ գրելով իր հայտնի գրքույկը: Նա հավատացած էր, որ իրեն ևս կբանտարկեն, բայց զղջում էր ոչ թե Հայաստան գալու, այլ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի» գրքույկը գրելու համար: Հ. Քաջազնունին հասկացել էր, որ իբրև մարդ կատարելով իր պարտականությունը սեփական ընտանիքի հանդեպ, ինքն այժմ դատապարտված է, ուստի զուտ մարդկային առումով չէր զղջում իր արածի համար: Սակայն որպես դաշնակցական և Հայաստանի առաջին հանրապետության անդրանիկ վարչապետ, նա պատկանում էր պատմությանը և ճշմարտության համար հավերժական պայքարին: Ուստի նրա սրտում անբուժելի մորմոք էր դարձել այն իրողությունը, որ ինքը մեղանչել է այն մեծ գործի հանդեպ, որի վրա հավերժ գրված է լինելու նաև՝ «Հովհաննես Քաջազնունի» անուն-ազգանունը: Բայց արձանագրելով նման հակասությունը, իրեն բնորոշ միանտությամբ նա այդպես էլ չէր հասկացել, որ բոլշևիկներն իրեն ներս են թողել հենց այդ, իր խոսքերով՝ «անիծյալ գիրքը»⁸⁴ տպագրելու համար:

1937 թ. հուլիսի 28-ին ՆԳ ժողկոմիսար Խ. Միդդուսու ստորագրությամբ տրվում է օրդեր Հ. Քաջազնունու բնակարանը խուզարկելու և ձերբակալելու վերաբերյալ: Հայկ. ՍՍՌ ՆԳԺԿ եռյակը 1937 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հ. Քաջազնունու՝ որպես ակտիվ դաշնակցականի, նախկին վարչապետի հանդեպ կայացրեց մահվան դատավճիռ՝ անձնական գույքի բռնագրավումով: Սակայն նրա մոտ տուբերկուլյոզ ախտորոշած բանտային բժշկի եզրակացության հիման վրա գնդակահարությունը հետաձգվեց: Եվ կարճ ժամանակ անց՝ 1938 թ. հունվարի 15-ին Երևանի բանտային հիվանդանոցում, 70 տարեկան հասակում իր մահկանացուն կնքեց Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Հ. Քաջազնունին:

Քաղաքական հակառակորդներին իրենց կողմը գրավելու և կաշառելու հայտնի մեթոդների կիրառման արդյունքում՝ խորհրդային հատուկ ծառայության ազդեցության տակ ընկան ու բոլշևիկների հետ հաշտվելու սենյակներում մտայնությունն արտացոլող ելույթներով, գրքույկներով և մեղայականներով հանդես եկան նաև Մնար Մնարյանը (Նարինյան), Սահակ Չիթչյանը, Արշակ Ղազարյանը, Գերասիմ Աթաջանյանը, Հարություն Բուդաղյանը, Սահակ Թորոսյանը և ուրիշներ, որոնց մեծ մասը հետագայում արժանացավ Հ. Քաջազնունու ողբերգական ճակատագրին:

84 Վերապատմելով Մարգո Քաջազնունու հետ 1950 թ. գրույցի ընթացքում իր հոր վերջին օրերի մասին վերջինիս տխուր հիշողությունները, այս բնորոշումն իր ռուսերեն «практическая книга» ձևակերպումով մեր հետ խոսակցությունների ընթացքում անընդհատ կրկնում էր նշանավոր պատմաբան Դերենիկ Մուրադյանը: Խմբ.:

Summary

THE GREAT TRAGEDY OF HOVHANNES KAJAZNUNI

Part one. From smenovekhov distortions to Stalin’s persecution

Ararat M. Hakobyan

Keywords – smenovekhovstvo, N. Ustrialov, NEP, H. Kajaznuni, Armenian Question, reconstruction, national inclination, ARF Dashnaktsutyun, Kh. Mughdusi, A. Ghazaryan, pro-Soviet position, backstroke.

Hovhannes Kajaznuni’s name in Armenian political history is sometimes identified not with his position of the first Prime Minister of the First Republic of Armenia, but with the brochure “ARF has nothing to do”, published in Bucharest in 1923, which, together with the added word “else” of the Bolshevik propaganda machine has been used as a kind of anti-Dashnak “manifesto” for 70 years.

At critical moments of history, even the most confident politicians may be in despair, it’s quite common in world history and in the history of Armenia as well. This is evidenced by the desire of reconciliation and acceptance of the Soviet regime in the 1920s. Hovhannes Kajaznuni and some other figures fell in this trap, expressing desire to get away from the ARF Dashnaktsutyun, to return home and take an active part in its reconstruction. It was an expression of the ideology of reconciliation with Bolshevism typical for Smenovekhovtsy – Russian émigré circles in the Armenian reality.

Hovh. Kajaznuni thought that in the new conditions the ARF Dashnaktsutyun should leave the political arena and the main role should be given to the Armenian Communist Party, so that the country was restored with the help of the Soviet state and the Armenian issue was resolved. But A. Ghazaryan, who saw the salvation of the Armenian people only by Russia, supports the view that ARF Dashnaktsutyun has much to do to rebuild the country, solving the issue of refugees and other issues. The book by Kajaznuni was an attempt to review the vibrant and fruitful activity of ARF Dashnaktsutyun in 1914–1923, followed by his controversial assessments and conclusions. Most of Kajaznuni’s judgments about historical events were based on assumptions. In fact, to return home and rejoin his family he needed a “political pass”, and the Bolsheviks that were preparing the “self-destruction” of ARF Dashnaktsutyun, needed this book entitled “ARF Dashnaktsutyun has nothing to do”.

However, since his arrival in Armenia the public security organs closely followed Kajaznuni, even his daily personal life. Dark clouds gradually deepened overhead Kajaznuni, especially in the 1930s.

On July 28, 1937 People’s Commissar of Internal Affairs Kh. Mughdusi signed a warrant for the search of Kajaznuni apartment and his arrest. On December 5,

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Բ (ԺԳ) ԳԱՐԻ, ԹԻՎ 4 (56), ԽՈՒԿՆԵՐ-ՂԵՂՐՆԵՐ, 2016
ՀԱՄԱՆԿԱԿԱԿԱՆ ԽԱՆՂԵԱ

1937 the NKVD troika ASSR signed the death sentence against Kajaznuni, the former prime minister and an active member of the ARF Dashnaktsutyun, with the confiscation of personal property. But on the advice of the prison doctor, who diagnosed tuberculosis, the execution of the sentence was postponed. A short time later, on January 15, 1938 Hovh. Kajaznuni, the first Prime Minister of the First Republic of Armenia died in the prison hospital at the age of 70 years.

As a result of the application of well-known methods of Soviet intelligence, many political opponents were affected by smenovekhovstvo's ideology and gave speeches and wrote books in favor of reconciliation with the Bolsheviks, among them Snar Snaryan (Narinyan), Sahak Chitchyan, Arshak Ghazaryan, Gerasim Atajanian Harutyun Budaghyan, Sahak Torosian and others, most of which subsequently suffered the tragic fate of Hovh. Kajaznuni.

Резюме

БОЛЬШАЯ ТРАГЕДИЯ ОВАНЕСА КАДЖАЗНУНИ

Часть первая. От сменовеховских блужданий
до сталинских гонений

Арапат М. Акопян

Ключевые слова – сменовеховство, Н. Устрялов, НЭП, О. Каджазнуни, Армянский вопрос, переустройство, национальный наклон, АРФ Дашнакцутюн, Х. Мугдуси, А. Казарян, просоветская позиция, ответный удар.

Имя Ованеса Каджазнуни в армянской политической истории иногда отождествляют не с должностью первого премьер-министра первой Республики Армения, а с брошюрой “АРФ Дашнакцутюн нечего делать” опубликованной в Бухаресте в 1923 году, которая вместе с прибавкой большевистской пропагандистской машины “больше” была использована в течение 70 лет как своего рода антидашнакский “манифест”.

В критические моменты истории не единичны случаи отчаяния и неопределенности даже у самых уверенных политиков. Они являются частью мировой истории и истории Армении в том числе. Об этом свидетельствует желание примирения и принятия реальности советского режима в 1920-е годы, в эту ловушку попали Ов. Каджазнуни и некоторые другие деятели, выразившие желание уйти из АРФ Дашнакцутюн, вернуться на родину и принимать активное участие в ее реконструкции. Это было выражением идеологии примирения с большевизмом типичных сменовеховских русских эмигрантских кругов в армянской действительности.

Сменовеховство было общерусским явлением, связанным с желанием

некоторых представителей русской сосланной интеллигенции помириться с большевистской властью победившей гражданскую войну. Ни один из армянских “смеховенских” политиков не считал себя таковым. Просто их лояльное отношение к советской власти было воспринято как проявление российского сменовеховства среди армян.

Ов. Каджазнуни думал, что в новых, измененных условиях АРФ Дашнакцутюн должна уйти с политической арены и главная роль должна быть отведена Армянской коммунистической партии, чтобы страна была восстановлена с помощью советского государства и Армянский вопрос был решен. Но А. Казарян, который видел спасение армянского народа лишь в России, поддерживал мнение о том, что партия АРФ Дашнакцутюн много чего может сделать для восстановления страны, решения вопроса беженцев и других проблем. Книга Ов. Каджазнуни была попыткой переоценки бурной и плодотворной деятельности АРФ Дашнакцутюн в 1914–1923 годах, за которой следовали его неоднозначные оценки и выводы. Большинство суждений Каджазнуни об исторических событиях были основаны на предположениях. На самом деле, чтобы вернуться на родину и воссоединиться с семьей ему был нужен “политический пропуск”, чем для большевиков готовящих в 1923 году “самоликвидацию” АРФ Дашнакцутюн могла стать только теория “АРФ Дашнакцутюн нечего делать”.

Тем не менее, с момента его приезда в Армению органы государственной безопасности внимательно следили за Каджазнуни, даже за его повседневной личной жизнью. Над головой Каджазнуни постепенно сгущались темные тучи, особенно в 1930–х годах.

28 июля 1937 года народный комиссар внутренних дел Х. Мугдуси подписал ордер об обыске квартиры Каджазнуни и о его аресте. 5-го декабря 1937 года тройка НКВД АССР подписала смертный приговор в отношении бывшего премьер-министра и активного члена АРФД Ов. Каджазнуни, с конфискацией личного имущества. Но на основании заключения тюремного врача, который диагностировал туберкулез у Каджазнуни, исполнение приговора было отложено. Спустя короткое время, 15 января 1938 года первый премьер-министр Первой Республики Армения Ов. Каджазнуни умер в тюремной больнице в возрасте 70 лет.

В результате применения известных методов советской разведки, многие политические противники попали под влияние сменовеховской идеологии и выступили с речами в пользу примирения с большевиками, среди них Снар Снаряян (Наринян), Саак Читчян, Аршак Казарян, Герасим Атаджанян, Арутюн Будагян, Саак Торосян и другие, большинство из которых впоследствии постигла трагическая участь Ов. Каджазнуни.

ՔՆՆԱՐՉՈՒՄՆԵՐ

ԲՆԻԿՆԵՐԻՆԵՐ-ՊԵՂԻՐԿԵՐԻՆԵՐ, 2016
Ը (ԺՊ) ԳՐԱԻՐ, ԵՐԽԸ 4 (56), ԽՈՒՐԿԵՐԻՆԵՐԻՆԵՐԻՆԵՐ

ՎԼԿ ԽԱՆԿԱԿՆԻԿԱԿԱՆ ԽԱՆԴԵՆ